

Укладач:

Руслан КОЛІНЧУК, кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри ветеринарного акушерства, внутрішньої патології та хірургії.

*Рекомендовано до друку науково – методичною радою Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»*

(протокол № _____ від _____ 2022 р.)

Рецензенти:

Тетяна КАРЧЕВСЬКА, асистент кафедри інфекційних та інвазійних хвороб, кандидат ветеринарних наук, доцент

Анатолій ЛАВСЬКИЙ, начальник Кам'янець – Подільського міськрайонного управління Головного управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області.

Методичні рекомендації до виконання практичних занять та самостійної роботи з дисципліни з дисципліни «Вступ до фаху» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з спеціальності 211 – «Ветеринарна медицина» / Руслан КОЛІНЧУК. Кам'янець – Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022 - 72 с.

Методичні рекомендації містять теми, в яких представлені історія ветеринарної медицини та лікувальна справа в епоху середньовіччя. Методичні рекомендації включають в себе вступ, основну частину, питання для самоконтролю, теми для доповідей здобувачів вищої освіти, перелік літературних джерел.

© ЗВО «ПДУ», 2022

Зміст

Вступ.....	4
Практичне заняття №3 Медицина Середньовіччя.....	6
Практичне заняття №4 Лікувальна справа періоду розселення східних слов'ян та Київської Русі (VI—XIII ст.).....	16
Практичне заняття №5 Лікувальна справа доби татаро-монгольського ярма та литовсько-польського панування (13 – 16ст).....	29
Практичне заняття №6 Лікувальна справа козацької доби.....	45
Список використаних джерел.....	71

Вступ

Сьогодні, коли відкриваються нові сторінки історії України, особливої уваги заслуговує історія медицини взагалі та історія ветеринарної медицини зокрема, які з часу зародження лікувальної справи розвивалися паралельно. Протягом останнього тисячоліття ветеринарна медицина відокремилась в самостійну галузь знань. Завдання, що стояли перед гуманною та ветеринарною медициною були різні, але мета була одна: **зберегти здоров'я людини і тварини та продовжити тривалість їхнього життя**. Досягти цього можна не лише за допомогою ліків та загальних чи спеціальних профілактичних заходів, але й використовуючи повноцінні продукти харчування, одержані від здорових тварин.

Історію ветеринарної та гуманної медицини слід розглядати у контексті із загальною історією розвитку людства. Не можна розглядати історію однієї держави не ув'язуючи із світовою цивілізацією, які взаємопов'язані і доповнюють одна одну. Розвиток лікувальної справи, становище фахівців залежать від соціально-економічних умов життя людини, суспільного ладу та розвитку інших наук. Вивчаючи історію ветеринарної медицини і тваринництва, важливі відомості можна одержати з археологічних розкопок, малюнків на посуді, з різного знаряддя, що було знайдено під час розкопок, палеонтологічних даних, билин і т. д. Наприклад Публій Вергілій Маро (70-19 роки до Р.Х.), автор «Енеїди» був не лише уславленим поетом Стародавнього Риму, але й ветеринарним лікарем за фахом. Він обслуговував коней з конюшень імператора. У книзі «**Георгіки**» у віршованій формі він описав епізоотії сибірки, чуми великої рогатої худоби, сказу, а також перебіг та стадії цих захворювань.

Ще донедавна було суперечливим питання кому належить авторство відомого афоризму **«людська медицина оберігає людину, а ветеринарна медицина оберігає людство»**, що на латині звучить так : **«Medicina hominem curat, veterinaria – hominem tatem»**. В свій час в різних джерелах цей вираз

приписували І.П. Павлову, К.І. Скрябіну, а також магістру ветеринарних наук Сергію Степановичу Євсєєнку (1850-1915) і, саме останньому, належить авторство цих слів, які він виголосив у Москві 1-го лютого 1884 року в «Обществе практических ветеринарных врачей».

У священних стародавніх книгах викладено поради молодим фахівцям:

«Лікар, який бажає мати успіх у практиці має бути здоровим, охайним, скромним, терплячим, мати коротко підстрижене волосся і обрізані нігті, носити напахчений одяг, виходити з дому не інакше як з палицею чи парасолькою. Мова його має бути тихою, приємною та підбадьорливою. У нього відкрите співчутливе серце, суворо-правдивий характер, спокійний темперамент, він має бути поміркованим, доброчесним, завжди намагатися робити добро, не бути боягузом та нерішучим».

Таким вимогам, очевидно, повинні відповідати і сучасні медичні та фахівці ветеринарної медицини.

Практичне заняття №3

Тема: Медицина Середньовіччя.

План.

1. Медицина Тибету.
2. Медицина у Візантії.
3. Медицина в Арабських Халіфатах.
4. Медицина народів Закавказзя.

Мета роботи: ознайомитись з медициною та лікувальною справою Середньовіччя та основними видатними діячами тих часів вгалузі медицини та лікувальної справи.

Матеріали та обладнання: Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. Медицина Тибету складалася під впливом медицини Китаю та Індії. Географічне положення країни розташованої в малоприступних Гімалаях, ізолюваність її внаслідок консерватизму соціального ладу, традиційність життєвого укладу – все це створило умови для збереження в монастирях цього краю протягом багатьох століть стародавніх писемних творів різних країн, зокрема й медичних, в їхніх перших виданнях.

Основним джерелом вивчення давньої медицини Тибету є трактат «Джу – Джі» («Сутність цілющого») Проникнувши близько 5-го ст. після Р.Х. з Індії в Тибет, учення це було доповнене і систематизоване тутламами (ченцями-лікарями), які застосовували його, зокрема Ютогба Старшим (9-е ст.) і Ютогба Молодшим (11-12ст.). Цей трактат перекладений з санскриту в 9-у ст. В ньому описано симптоми близько 400 захворювань. Лікарі в Тибеті навчались при монастирях 10-15 років. Навчання було схоластичним (схоластика – період у середньовічній філософії, який охоплює напрямки, що піднімають проблему узгодження істини християнської віри з природнім

розумом, а також скурпульозним дотриманням принципів логіки в міркуваннях) :треба було вивчити напам'ять цілі розділи з Джу-Джі. Анатомія людини була відома лише в загальних рисах. Хірурги вміли робити ампутації, пункцію живота при водянці. **Найсильнішими тибетські лікарі були в лікарській терапії, найслабшими – в хірургії.** Існував такий постулат: «Ми живемо у світі ліків. Немає в природі речовини, яку не можна було б використати як ліки, якщо дивитися на природу очима лікаря». Помічено було дію камфори на серце, стрихніну як тонізуючого, папороті – як глистогінного тощо. Сифіліс лікували ртуттю. Як стимулятори використовували панти (ростучі ріжки молодого плямистого оленя). Рецепти тибетської медицини надзвичайно складні, в них входило іноді 50- 60 складових частин. Для підтримання здоров'я радили тривале перебування на свіжому повітрі, верхову їзду, полювання на звірів, купання в озерах та річках, «яке знищує поганий запах, зменшує слабкість тіла, сонливість, зайву повноту», вважали, що довголіттю сприяє помірність в їжі, споживання кислого молока.

Медицина у Візантії. В той час як Західна Римська імперія внаслідок завоювань тевтонами, кельтами, готами перебувала в стані економічного і культурного занепаду, Східна частина Римської імперії – Візантія зберігала і розвивала ще протягом багатьох віків здобутки античної культури, зокрема і в галузі медицини. Лікарям-ученим Візантії належить велика заслуга складання збірників, в яких вони крім своїх спостережень вміщували цитати з творів багатьох античних авторів – спеціалістів з медицини. **Автором одного з найвідоміших таких збірників був Орібазій з Пергама (326-403),** двірський лікар імператора Юліана. Орібазій уклав збірник «Синопсис» з 72 книг класичних літературних праць, в який увійшли окремі праці Гіппократа, Герофіла, Еразістрата, Галена.

З 72 книг Орібазія до нас дійшло лише 17. В них знаходиться *перший опис слинних залоз, більш докладно описані жіночі статеві органи.*

Збірник Аеція Амідського (6-е ст. н.е.) складається з 16-и книг. Найважливішими з наведених у збірнику є праці *Архігена і Посідонія*, в яких було зроблено першу спробу пов'язати нервові, психічні захворювання із захворюваннями мозку. Посідоній розрізняв передній, середній і задній мозок. У передньому мозку він локалізував уявлення, в середньому розум, в задньому – пам'ять, виходячи з того, що порушення кожного з цих видів діяльності мозку може наставати окремо, незалежно від іншого.

Зберігся **збірник із 7 книжок Павла Егінського** (7-е ст. н.е.). Важливе місце у його праці відведено хірургії. З лікарів-учених Візантії найоригінальнішим був **Александр Тралесський** (526-605), родом з Ефеса, лікар імператорського двору. Йому належать праці зібрані у 12-и книгах в яких описано ряд нервово психічних захворювань, очні та кишкові хвороби. *Докладно описано кишкових паразитів.* Він вважав, що лікар передусім повинен запобігати захворюванням, з'ясувати причини їх, на що мало звертали увагу в ці часи. «На хворого він повинен дивитись як на місто в облозі і намагатися врятувати його всіма засобами науки і майстерності,- писав А. Тралесський.- призначення сильних проносних, припікання, масивні кровопускання – це кара для хворого, а не лікування. Потрібно, вибавляючи хворобу, не вибавити самого хворого. Одне з важливих завдань лікаря – запобігти хворобі».

Християнство офіційно змінило культ греко-римських богів у Візантії за часів правління імператора Константина (306 – 337). До християн перейшли греко-римські храми, вони влаштували в них притулки для хворих, людей похилого віку, калік. (Після хрещення Русі було використано традиції монастирської медицини Візантії. Доглядали і лікували хворих у першому монастирі Русі – Києво-Печерській лаврі. Інший тип лікарень склався на Сході з «ксенодохій» (дослівно: «приміщень для чужоземців»), притулків для мандрівників (будинки для прочан на Русі). Найбільшим лікувальним закладом тих часів був шпиталь у Константинополі. У шпиталі були окремі

відділи для хірургічних хворих та хворих на гарячку. На чолі цих відділів стояли досвідчені лікарі. Шпиталь нараховував кілька сот ліжок.

У Константинополі були зібрані в єдине ціле праці грецьких ветеринарів Апсирта та Гієрокла та видані під назвою «Гіппіатрика» . Цей збірник слугував керівництвом для лікування тварин по всій Середньовічній Європі. Він перевидавався багатьма європейськими мовами (крім латинської, грецькою, італійською, французькою).

Медицина в Арабських Халіфатах. Починаючи з 7-го ст. на історичну арену виходять арабські народи. Протягом майже п'яти століть араби панують у країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки і на Піренейському півострові Велика Арабська держава проіснувала недовго, розколовшись на окремі халіфати. Літературною мовою для всіх халіфатів лишалася арабська, саме нею писалися наукові праці. Тому в історії медицини під назвою «арабська медицина» об'єднуються праці лікарів-учених різних народів Сходу. Арабські вчені далі розвинули наукові здобутки античних греків та римлян. Вони заснували астрономічні обсерваторії, склали каталог зірок. Математик та астроном Мухамед Аль-Хорезмі був засновником алгебри. Учений Аль-Джерб (Гебер) першим добув азотну та сірчану кислоти, нітрат срібла, хлорид ртуті. В арабів набули поширення паперові рукописні книги замість пергаментних, що значно здешевило їх. З учених арабських лікарів великий слід в історії медицини залишили **Разес та Ібн-Сіна.**

Разес (Абу-Бакр Ар-Разі, 850-929) був головним лікарем багдадського шпиталю-школи. Він залишив дві капітальні праці: **25-томний медичний збірник Continens («Всеохоплююча книга з медицини»)** і другий збірник у **10 томах Almansor («Медична книга»)**, в яких подає відомості з анатомії, терапії, хірургії, гігієни тощо. За переказами Разес так вибирав місце, найбільш придатне для лікарні: розвішував шматки м'яса з однієї і тієї ж туші в різних місцях і спостерігав, де воно довше збережеться свіжим, саме це місце він вважав найбільш «здоровим» і тим самим найбільш придатним для

лікувального закладу. Для перев'язування ран в той час використовували вату, для швів – нитки з висушених кишок овець. Він *першим з відомих авторів написав популярний твір для народу про медичну допомогу «Для тих – у кого немає лікаря»*.

Найвидатнішим лікарем-ученим середніх віків заслужено вважається **Ібн-Сіна** (латинізоване його ім'я **Авіценна**), якого називали **Princeps medicorum** (глава лікарів).

Ібн-Сіна був енциклопедистом, як і багато інших учених у давнину. Він залишив праці з філософії, математики, фізики, астрономії, хімії; медицині він присвятив близько 20 праць. Світову славу приніс йому п'ятитомний твір з медицини **«Канон лікарської науки»**, який був основним підручником протягом п'яти століть для всіх медичних шкіл не лише Сходу, а й Заходу. В 12-у ст. ця праця була перекладена на латинську мову. Цей переклад було видано 30 разів. В арабських країнах його видають і тепер.

Авіценна описав клінічну картину чуми, визначив можливість передачі захворювань через повітря, воду, ґрунт. У Каноні даються вказівки щодо гігієни житла, одягу, харчування, причому розглядається харчування окремо для дітей, дорослих і людей похилого віку. Особливого значення у збереженні здоров'я він надавав фізичним вправам, правильному режимові харчування і сну. В розділі хірургії описує ряд операції (трахеотомію, видалення каменів, ампутації). Свіжі рани рекомендував промивати вином та накладати шви.

Авіценна вважав, що для збереження здоров'я і взагалі для успіху лікування *велике значення мають душевний спокій і рівновага*. Це він доводив своїм класичним експериментом з двома баранами, яких утримував на однаковому харчовому режимі. Клітку одного з них він ставив з кліткою вовка. Цей баран, незважаючи на ситий корм, швидко чахнув і гинув, тоді як другий, що не мав такого сусідства, перебував у доброму стані.

Авіценна розробив вчення про **мізаджу** - індивідуальну природу кожної людини (східна інтерпретація античних теорій про темпераменти) – він підносив нерозривну єдність фізичної, моральної й естетичної сторін; в останній особливе місце він відводив музиці, присвятивши їй спеціальні роботи. Проблеми медицини знайшли своєрідне художнє втілення в його поемі **«Уружуза фі-т-тібб»**, «Поема про медицину». Ібн-Сіна дуже дорожив своєю поемою, він писав: «Я одягнув її у досконалі шати і тішився нею, увібраною в мантию Краси». В своїй діяльності він віддавав певну данину містиці, займався тлумаченням сновидінь. Представники офіційного ісламу вважали вченого невірним і єретиком. В одному з своїх сатиричних памфлетів він писав:

Що ж, так воно і є: у суспільстві ослів,

Якщо ти не осел, тебе невірним звуть.

У 1980 році за закликом ЮНЕСКО в різних країнах відзначали тисячоліття з дня народження Ібн-Сіни.

Арабські лікарі значно розширили кількість рослинних і мінеральних лікувальних засобів. Створення у великих арабських містах перших громадських аптек сприяло розвитку фармації, як окремої галузі науки.

В арабському світі досить інтенсивно відбувався розвиток ветеринарії. Араби зберегли і переклали праці грецьких та римських авторів з ветеринарії. **Абу Бекру ібн Бедру** (13ст) належить трактат з іппології та іппіатрії, в якому міститься обширний матеріал по ветеринарії, він розробив також **правила професійної етики ветеринарів**.

Медицина народів Закавказзя: Вірменії, Грузії та Азербайджану

Вірменія і Грузія країни стародавньої культури. Вже в II ст. до н.е. існувала рабовласницька самостійна вірменська держава, яка досягла найвищого свого розвитку за царя Тиграна II (9556 рр. до н. е.).

У I ст. до н.е. у Вірменії спеціально культивували лікарські рослини. Стародавні вірменські лікувальні засоби (вірменська глина, вірменська бура, вірменська селітра) були поширені у багатьох країнах. В III ст. н. е. у Вірменії існували громадські лікувальні заклади, притулки-ізолятори для хворих на проказу. Лікарі одержували освіту в Афінах, Александра. З прийняттям у IV ст. християнства розширилися культурні зв'язки Вірменії з Візантією.

Перші відомі у світі великі цивільні лікарні були засновані у IV ст. н. е. в Каппадокії, населеній вірменами області Малої Азії(лікарні у Кесарії й Савастії).

У V ст. вірмени мали вже свою писемність старовірменською мовою (грабарі). Підкорення Вірменії в VII ст. арабами, в середині XI ст. турками-сельджуками призвело до масової еміграції населення з Вірменії.

Лікарів-вірменів згадують перші літописці при княжих дворах на Русі. Вірменські лікарі разом з лікарями-греками і сірійцями відіграли значну роль в обізнанні народів арабських халіфатів з античною медичною літературою.

З вірменської родини Бахтішуа (VIII ст.) вийшло багато відомих лікарів, які збагатили арабську медицину перекладами античних праць і своїми оригінальними творами. Найвидатнішим лікарем Вірменії був Мхитар Гераці (XII ст.), автор першої великої праці народною вірменською мовою «Розрада при гарячках», в якій він дотримується матеріалістичних поглядів на походження і лікування захворювань. Він вважав, що деякі професії шкідливі для здоров'я і сприяють виникненню захворювань. Гарячки Гераці поділяв на одноденні, тривалі й виснажливі плісеневі, які можуть бути заразними для довколишніх людей. Особливу увагу Гераці приділяв такій поширеній хворобі, як малярія. Заперечуючи проти зловживання кровопусканнями і проти інших нераціональних методів лікування він рекомендував дієту, водолікування, загальний здоровий режим.

Видатні вчені Вірменії розуміли перевагу досвіду над схоластикою. «Без досвіду погляд не може бути переконливим, тільки досвід вірогідний і не викликає сумнівів», писав у своїх творах Сакрават (XII ст.).

В історії медицини Вірменії почесне місце займає Амирдов-лат Амаскаці (XV ст.). Йому належить велика праця «Користь медицини», в якій наводяться відомості з анатомії, фізіології, гігієни, докладно описуються причини і перебіг відомих у ті часи недуг. В іншій праці про лікувальні засоби додано словник назв їх вірменською, грецькою, латинською, арабською мовами.

У XII - XIII ст. у медичній школі в м. Сисі в Кілікійській Вірменії (Мала Азія) робили розтини трупів скараних на смерть злочинців. Хірургія і акушерство у Вірменії були на високому рівні (свіжі рани зашивали, в разі поперечного положення плода робили поворот на голівку тощо). В XIV - XV ст. Вірменія втратила свою політичну самостійність. У поневоленій країні зникли умови, що сприяли розвиткові культури взагалі і медицини зокрема.

Відомості про медицину в Грузії сягають II тис. до н. е. Під час розкопок виявлено посуд для ліків, відомо, що здавна тут культивували лікарські рослини.

Грузинські племена прийняли християнство одночасно з вірменами в IV ст., але політичне об'єднання їх у феодальну державу відбулося лише в VI ст. Розквіт національної культури припадає на X - XIII ст. В ці часи грузинською мовою було написано трактати з астрономії, медицини; славнозвісний поет Шота Руставелі створив відому поему «Витязь у тигровій шкурі». У поемі знайшли відображення, зокрема, й медичні моменти. На розвиток культури країни великий вплив мали академії в Гелаті та Ікалті. Тут поряд з філософією, історією, математикою та іншими предметами викладалась і медицина. Тривалий час академією, заснованою на початку XII ст., керував учений Іоане Петриці (XI - XII ст.). Медицина була тісно пов'язана з монастирями, при деяких з них були медичні школи.

Визначним медичним твором цих часів був «Незрівнянний Карабадин» лікаря Кананеллі (XI ст.). Автор цього твору був добре обізнаний з працями античних греків та східних народів. Поради його при лікуванні різних захворювань, особливо при переломах, травмах, доцільні і свідчать про його великий практичний досвід.

У праці лікаря Ходжа Копілі (XIII ст.) «Медична книга» описано багато лікувальних засобів, які зберігаються в побутовій медицині грузинського народу до наших часів. Для діагностики захворювань Копілі використовував постукування, вислуховування, досліджував пульс.

Особливою повнотою змісту у медичній літературі Грузії ви діляється «Лікувальна книга» Заза Панаскартелі-Ціцішвілі (XV ст.). 500-річчю створення цієї книги було присвячено урочисту сесію у жовтні 1988 р. в Тбілісі з участю учених зарубіжних країн.

Розпад у XV - XVII ст. централізованої грузинської монархії під тиском персів і турків призвів до занепаду культурного життя і медичної справи в країні.

В Азербайджані крім народних лікувальників-ремісників уже в X ст. н.е. була школа для підготовки лікарів. Видатним лікарем цих часів і автором перших медичних творів вважається Омар ібн-Осман.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Протрактуйте основне джерело вивчення давньої медицини Тибету.
2. Як розвивалась медицина у Візантії?
3. Хто з арабських лікарів та який великий слід залишили в історії медицини?
4. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа в Вірменії?
5. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа в Грузії та Азербайджані?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Медицина Тибету.
2. Лікувальна справа в Візантії та Арабських – Халіфатах.
3. Внесок у розвиток медичної науки Разеса та Авіцени.
4. Історія медицини Вірменії та Грузії.
5. Визначні лікарі народів Закавказзя.

Практичне заняття №4

Тема: Лікувальна справа періоду розселення східних слов'ян та Київської Русі (VI—XIII ст.)

План.

1. Виділення Київської Русі як держави.
2. Освіта в Київській Русі.
3. Фахівці лікувальної справи та літератури в Київській Русі.
4. Виникнення ветеринарної та зоотехнічної справи в Київській Русі.

Мета роботи: ознайомитись з лікувальною справою періоду розселення східних слов'ян та Київської Русі та засвоїти основні фактичні дані із минулого ветеринарної медицини.

Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. Населення лісистій рівнини України було дещо ізольованим від досягнень кочовиків і цивілізацій причорноморських міст. Однак на початку VI ст. посилюється вплив жителів Причорномор'я та Степу на цей землеробський люд. Цими людьми були слов'яни - прямі нащадки нинішнього населення України, які найбільшою мірою зберегли арійські традиції. У VI ст. через Україну пройшли авари (обри) – кочовий народ тюркського походження. Вони, зруйнувавши державу антів, у 550 р. побили дулібів, у 562 р. заволоділи Добруджею, в 568 р. - Паннонією. Вони підкорили всі племена і зробили їх данниками. На початку VII ст. Аварська держава простяглася до Візантійської імперії. Під тиском аварів волзькі болгари поділилися на дві групи і одна з них рушила через Україну, осіла у східній частині Балканського півострова близько 680 р. і стала посередником між Візантією та населенням України.

Особливу загрозу мешканцям України на початку VII ст. створили люди тюркського походження - хозари. Вони прийшли з Азії і заснували велику

державу - каганат, межі якої у VIII ст. сягали Десни, Дніпра (Ковалевський, 1949 р.).

В Україну прямували також орди печенігів (VIII ст.) та угрів. Важко передбачити, як розвивалися б історичні події у Києві, якби не князівство Роксолан. Роксоланський князь Олег заволодів Києвом і усунув правління династії Ольговичів. Пізніше Святослав не лише відкинув хозар із теренів України, а й розгромив їх столицю Ітіль. Таким чином, у VII—VIII ст. Україна на світанку становлення Київської Русі перебувала у складному становищі. Щоправда, Київська Русь багато цінного дістала у спадщину від своїх попередників. То була з економічного погляду певна традиція хліборобсько-скотарського побуту, з культурного - традиція, що зв'язувала Україну із Західною Європою, особливо з її південними країнами. Багато народів пройшло з Азії на захід степами України, але ніколи, за будь-якої жорстокої навали, вони не винищували всього населення. Ніколи не поривалися зв'язки між старими та новими мешканцями, між носіями старої та нової культури. Так передавалися від одного покоління до іншого господарські традиції і звичаї, культурні зв'язки, так простяглися нитки від наших далеких предків (аріїв) до Київської Русі, а відтак до Української держави.

У середині IX ст, наддніпрянщина в господарському, культурному та політичному відношенні залишається спокійною зоною. У цей час утворюється Київська Русь. Серед слов'ян були чоловіки та жінки, які краще від інших знали на цілющій дії рослин, уміли допомагати у разі ушкоджень.

Ремісники, працюючи з кістками, досконало знали їх фізичні, хімічні, вікові та видові особливості. Серед них виділялися певні професії: костоправ (ортопед), костолом (дробив кістки на клей), костовар (варив клей), костяник (майстер з грубої обробки кісток), косторіз (майстер з тонкої обробки). Подібні майстерні були в Києві, де з кісток виготовляли голки, гребені, стремена, рахівниці, жіночі прикраси. Із будила (великої гомілкової кістки) виготовляли флейти, астрагали (із п'яткової кістки дрібних тварин) на Київщині

використовували для гри в козни. Майстри освоїли складний процес протравлювання кісток фарбами.

Кістяні вироби, виготовляли з кісток корови, коня, рідше оленя і птахів. Найпоширенішими виробами були рашпилі. Вони використовувалися для обробки шкір, деревини, кісток, каменя. Гладильники без насічки застосовували для обробки шкір і шерстяних тканин, робили також кістяні ножі з вигнутим лезом із ребер тварин. Із трубчастих кісток тварин виготовляли рукоятки ножів і кинджалів. Шиля, голки, проколки для шиття та в'язання сіток також були з кісток. Вже у той далекий час виготовляли два типи ложок: овальні (для їжі) і круглі (медичні, туалетні).

Знахарі та ремісники мали добрі знання з анатомії нутрощів та їх фізичних властивостей. Оброблені кишки, сечові міхури, шлунки, очеревину використовували для виготовлення волинок, музичних струн, бубнів, волокових вікон.

Слов'яни за допомогою інструментів уміли проникати всередину крізь природні отвори. Проникнення в порожнину матки вівці з метою витягування «мерлушок» (плодів ягнят) давно практикувалося слов'янами для одержання високоякісних шкурок, які дуже цінувалися торговцями.

Давні слов'яни сечею тварин обливали вітрила, щоб зробити їх стійкими до гниття. Екскременти і сечу використовували для одержання селітри, яка використовувалася для лікування та обробки м'яса. Бичачу кров у суміші із сирими яйцями птиці та сиром стародавні юдчі додавали до будівельного вапна для надання йому більшої водостійкості.

Отже, знахарі та ремісники мали добрі знання з анатомії тварин та властивостей органів. Люди поважали не лише свійських, а й диких тварин, і це зумовило те, що назви багатьох із них вони вводили у свій побут. Назви стародавніх грошей — куна, ногата, вевериця - є синонімами хутрових звірів або їхніх органів: куна — куниця, або ж соболь, інколи лисиця; вевериця —

білка. Слово «ногата» пов'язане зі шкіркою з лапкою, «мордка» — грошова одиниця, яка характеризує звіра з мордою.

Слов'яни дуже часто назви частин тіла переносили на річки та моря: устя (рот), губа, ніс (мис), коліно, щока, перешийок. Перша вимірювальна система пов'язана із частинами тіла. Термін «сажень» означає розмах руки. «Сажень» поділяли на два «лікті», які складалися з двох «п'ядей». «П'ядь» — відстань між кінцями великого й середнього пальців розкритої долоні. Половину «сажня» називали «поясом», звідси «поясница» (рос.) або «поперек» (укр.), що відповідало довжині тулуба на висоті пупка людини середньої повноти.

У «сажні» визначалося три «аршини», а в «аршині» — три «вершки». «Вершок» означав довжину вказівного пальця від основи до кінчика (4,4 см). У «п'яді» було три «вершки». Ця система вимірювань на основі анатомічних даних має міжнародний характер: дюйм — палець, фут — нога.

Крім того, для запам'ятовування літер стародавні дидаски (вчителі) зверталися також за допомогою до анатомії. Так, взяті в боки руки означали літеру «ф» (ферт), схрещені в колінах ноги — літеру «х» (хер), рот — літеру «о» (оніка) тощо.

Таким чином, знання анатомії та фізіології конче були необхідні в житті слов'ян. Проте найбільшими знавцями анатомії, судячи з літописів, були пастухи, «овчуги» (вівчарі) та коновали. Ці люди знали не лише анатомію коня, корови, вівці, свині, птиці, а й інших диких тварин. Літописець Нестор писав, що східні слов'яни за його часів їли білок, сурків, «сусопи» (сусликів), хом'яків. «Плес» (хвіст бобра) був делікатесом.

У VII ст. поляни створили сильний племінний союз, що мав міцні стосунки з Візантією, а це, в свою чергу, давало змогу ознайомлюватися з її культурою. Однак особливий розвиток культури, а відповідно нагромадження знань із медицини та ветеринарії припадають на період від князювання Олега (помер у 912 р.). Київські князі, завойовуючи мусульманські міста на Каспії та

здійснюючи походи на Константинополь, не лише грабували багаті міста, а й пізнавали характер життя цих цивілізацій, їхню культуру. Київські князі були дуже освіченими людьми, деякі з них знали кілька мов.

В одному з апокрифів докладно описано лікувальну і профілактичну мету кровопускань.

Першими, хто читав апокрифи, могли бути волхви які були добрими знавцями народної медицини та іноземних мов. Не випадково, що в ранніх пам'ятках не розмежовуються терміни «волхв», «лікар», «лечець», «балий», «зелейник», «чарівник». Старослов'янський знавець Упир Лихий (XI ст.), перекладаючи грецькі книжки на церковнослов'янську мову, в реченні: «...призвати балия і волхва і чародейця», всі три назви об'єднував у слово «врачи». Латинський термін «*médicamenta*» часто перекладався як «волшебство» — це високе мистецтво, майстерність, а волхв є премудрим, людиною з великим досвідом та знаннями. Не випадково їм давали епітети «мудрий», «хитряк», «філософ». Старослов'янські волхви в своїй практичній діяльності користувалися книгами й нерідко самі були їх укладачами.

Були і «лечці-різальники», майстри «залізних хитрощів» — хірурги. Найвміліші з них навіть ампутували кінцівки та виготовляли протези. В «Житті князів Бориса і Гліба», складеного Нестером, згадується старий городник із дерев'яним протезом замість ноги.

Ковачами Київської Русі були виготовлені перші металеві підкови, які нині зберігаються у Тернопільському музеї. Ні римляни, ні греки не знали способу прикріплення підков за допомогою металевих цвяхів.

Найдавнішими назвами лікувальників були «зельник» і пізніше «травник». Звідти й назви перших рукописних праць: «Зельник», «Травник». Із включенням до них складових частин із тваринного царства з'явилися назви «Цветнік», а звідси «Вертоград». Це вже більше для риторичної прикраси (Змеєв, 1896 р.). «Травники» пізніше стали назвати «Лечебники», або

«Целебники», тобто назви всіх праць беруть початок із часів Київської Русі. У цих збірках містилися рецепти та поради, що дійшли до наших часів і мають добру лікувальну дію.

В Україні поширювалися переклади видань «Фізіолог» (XI ст.), які надзвичайно були популярні в Європі. Цей збірник містив відомості про тварин, птахів та методи їхнього лікування (Корнеев, 1890 р.).

Була поширена компілятивна праця «Шестоднев Иоанна екзарха болгарського» (1263 р.), за якою дячки навчали грамоті, як за псалтирем.

У XII-XIII ст. був перекладений збірник «Бджола», який містив не лише священні писання, а й праці античних і візантійських авторів з медицини і ветеринарії.

Князь Святослав (962-972 рр.), завоювавши Північний Кавказ, привніс у культуру Київської Русі медицину Вірменії, Грузії, Азейбарджану.

Ветеринарія, як і медицина, в Європі в період Київської Русі являла собою суміш теургії і грубої емпірії. На противагу грекам і римлянам, які проповідували культ фізичної краси та сили, європейці пропагували виснаження тіла. Однак все ж на базі цехових організацій у XII ст, відкрили перші університети в Солярно, Болоньї, Парижі. Наука в університетах була слугою духовенства. Більшість лікарів належала до різних монастирських орденів, хірургія була відокремлена від церковної медицини. Ветеринарія у цей період зосереджувалася в руках ковалів і «конюшинних маршалъє» (маршалів), які займалися лікуванням, розведенням та годівлею коней. Ці фахівці були необхідні армії, королям, феодалам, лицарям. Собак і ловчих птахів, яких використовували для розваг багатії знаті та полювання, лікували та дресирували спеціальні люди.

Тварин бідняків лікували знахарі та коновали. Знання щодо вирощування тварин та їхнього лікування передавали від батька до сина, від майстра до підмайстра. Особливо поширеною у лікуванні була жовч вовка, ведмеда,

щуки. Жовч вола у стійловий період і особливо під час походів стародавні конюхи-дружинники підмішували до вівса та трави для покращання травлення бойових коней витязів.

Найпоширенішим у Європі того часу був 26-томний твір «Про тварин» («De animalibus») Альберта Великого (1193-1280 рр.), де був окреслений стан ветеринарної науки.

Таким чином, широкі й різноманітні зв'язки Київської Русі з країнами Європи та Азії давали змогу київським князям, знаті і лікарям ознайомитися з кращими здобутками цих регіонів світу в галузі медицини та ветеринарії.

Правильно зазначав завідувач пошти в Ірані араб Ібн-Хурдад-бег у своїй славетній «Книзі шляхів та царств» (846 р.) про характер зв'язків тієї доби, Імперія Карла Великого та його спадкоємців була зв'язана з імперією Ганга, Китаєм. Шляхи вели через Рейн, Дунай, Хозарію, Волгу, Каспійське море, Середню Азію, Самарканд. Купці, що йшли цим шляхом, розмовляли різними мовами: перською, грецькою, арабською, французькою, іспанською, слов'янською (Таубе, 1949 р.).

Не можна погодитися з неправильними твердженнями деяких істориків медицини про те, що Київська Русь була державою з низькою культурою в галузі медицини та ветеринарії. Мовляв, у ті часи панували елементи містики, вірування, а в житті народу — антисанітарія. Вже у 980 р Володимир Великий відкрив у Києві першу на Русі школу для боярських отроків. Ярослав Мудрий наказав учити всіх здібних отроків незалежно від стану (1045 р.). Це була перша у світі загальноосвітня школа Княжна Яринка, внучка Ярослава Мудрого, заснувала в Києві першу в світі школу для дівчат (1070 р.).

Статут Великого князя Володимира Святославовича (кінець X — початок XI ст.) вже визначав правові положення «лечцов» і медичних закладів, віднісши їх до категорій, що підлягали церковному суду. У зведенні юридичних норм Київської Русі «Руська правда» (XI ст.) та його продовженні

«Правда Ярославичів» було затверджено право медичної практики та встановлена законність одержання плати за лікування.

Із запровадженням християнства в Київській Русі одночасно існували два типи лікарів: народний (світський лікар-емпірик) і лікар-священик. Лікарі-емпірики обслуговували князівські дружини. Патерик (літопис Києво-Печерського монастиря XI—XIII ст.) містить відомості про появу в монастирях своїх лікарів і визнання світських лікарів.

Спеціальних медичних книжок від часів Київської Русі до наших днів збереглося дуже мало. Проте в деяких рукописах є малюнки, на яких зображено, як лікували та надавали допомогу пораненим, а також лікарські трави, інструменти. Серед тогочасних праць енциклопедичного характеру, в яких містилося багато відомостей медичного змісту, особливе місце належить «Ізборнику Святослава» (X ст.), перекладеному з грецької мови на болгарську та переписаному для сина Ярослава Мудрого Святослава. В ньому з лікарських засобів особлива увага приділяється полину, блекоті, оцту, меду.

У Флоренції, в бібліотеці Л. Медічі, є книжка «Алліма» («Мазі») цариці Зої (Євпраксії Мстиславовни) онуки Володимира Мономаха, дружини візантійського царя Олексія Іоановича Комніна. Книга написана в 30-х роках XII ст. грецькою мовою і свідчить про те, що київські князі та їх сім'ї добре знали на народній медицині та зарубіжній літературі. Книга цариці Зої складається з п'яти частин, у яких, крім медичних знань, висвітлюються питання гігієни, способу життя, їжі, вагітності тощо. Вона зберегла елементи народної медицини. Так, для лікування ран рекомендуються квашене тісто, печена цибуля, мед з цибулею, а хронічних хвороб — спосіб «заволоки» (Лопарєв, 1902 р.).

Серед монахів-лікарів виділяється Дем'ян Цілитель і Агапіт (XIII ст.). Агапіт вилікував київського князя Володимира і добре знав, «якими зіллями що лікувати». Це свідчить про те, що народні цілителі, на відміну від

запрошених лікарів-іноземців, добре знали місцеві трави і способи лікування ними людей і тварин. Лікарі-ремісники й знахарі лікували основну масу населення. До них зверталися і члени князівських родин. Так, від безплідності у знахарки лікувалася дружина князя Василя Іоановича.

Лікарі Київської Русі добре були знайомі як з місцевими способами лікування, так і з іноземними, про які дізнавалися, перебуваючи в інших країнах.

Перші згадки про захворювання тварин містяться в Никоновому літопису (972 р.). За даними Лаврентіївського літопису, у 1042 р. серед коней Володимира Святославовича спостерігалася епізоотія. На Русі знали сибірку («морова язва»), бешиху, віспу, чуму («жолозо», «мор хрипотний»), коросту («почесуха»), підшкірні оводи («зик»), цистицеркоз («крупка»), гостриків називали вівсюками, аскарид - рибаками, запалення легень — «кров напала», «застуда крові», астму і бронхіт - «ядуха», «духавиця», запалення лімфатичних вузлів - «жовна», гострий катар шлунка і кишок - «бабиці», сильний біль у животі - «золотник», «враз» (Будалович, 1978 р.). Ще і сьогодні збереглися давньослов'янські назви хвороб: «суче вим'я» (гідроаденіт), «зла корча» (отруєння ріжками *Claviceps purpurea*), «весниця» (цинга), «златяниця» (жовтуха), «камчуч» (подагра), «усова» (плеврит), «вдуш» (астма), «прищ», «горюш» (сибірка), «молосняк» (мит), «гриб» (захворювання холки), «ніготь» (коліки).

Широко практикували кастрацію тварин, кровопускання, вправлення суглобів, накладання шин у разі переломів, вживали «зілля» рослинного та мінерального походження (сіль, миш'як, галун, попіл, поташ).

У літописах згадується, що були князівські пастухи, конюхи та рибалки, тобто вперше у Київській Русі виділяється державна служба фахівців ветеринарної справи, до обов'язків яких входили лікувальна й племінна справа та годівля. Під їхнім контролем працювали ковалі та «кровопуски».

Існували цілі конюші села. Конюхи цих сіл не мали інших обов'язків, крім того, що вони лише пасли, стерегли і доглядали княжі стада, виїздили лошат, косили траву і збирали сіно. Княжі конюхи поділялися на конюхів та конегодувальників. Найбільше князівських стадників було в Рахнах на Чернігівщині, в Галичині. Часто на ці посади як знавців коней запрошували кочовиків-тюрків, які служили у війську. Наглядачем за конюхами був «старійшина конюх», або конюший. Цей уряд згадується вже за часів Олега, а потім Володимир Мономах у своїй праці «Повчання дітям» (1117 р.) зазначав, що сам особисто наглядав за конюхами. Стадники мали велике значення для війська, і князь мусив про них пильно дбати.

Посада конюшого була надзвичайно важливою і високо цінувалася князями, що видно зі зведення юридичних норм Київської Русі «Руська правда», де передбачався подвійний штраф за вбивство конюшого.

Крім того, княжим конюхам підпорядковувалися ловецькі служби: «осочники», що стерегли звірів і брали участь у ловах, ловці, стрільці, бобровники, сокольники, рибалки та підлазники (доглядачі за бортними деревами).

За часів князя Олега був заведений соколиний двір із цілим загonom кінних мисливців-сокольників.

Мисливство приносило значні прибутки князям. Шкурами платили данину. Наприклад, слов'янські племена по Дніпру давали по шкурі «чорної куниці» від кожної оселі князю Олегу, який їх покорив у 883 р. Для мисливства використовували приручених гепардів, собак, ловчих птахів. У 1091 р. князь Всеволод поблизу Вишгорода ходив «на зайця» за допомогою тенет і загоничів («клиганом кликнувши»). Для промислового мисливства князі утримували спеціальні ловчі дружини. Головним об'єктом торгівлі в Київській Русі були хутра (скора) бобрів, видр, соболів, куниць, горностаїв, лисиць.

У Київській Русі значна увага приділялась охороні мисливських угідь і бобрових гонів. Це знайшло відбиття в «Руській правді». Вводилися великі штрафи за крадіжку «перевесниц» (сітки для птахів) і птахів. За крадіжку ловчих птахів брали три гривні для казни і одну гривню - для господаря (кінь коштував 1-2 гривні). Незаконне добування бобра каралося великим штрафом у 12 гривень. Тобто за часів Київської Русі були мисливські угіддя типу заказників. У Києві таким заказником у XI ст. був «Звіринець», який охоронявся з усіма деревами та звірами.

Рибальство також займало чільне місце в економіці. Так, рибні ловища великої княгині Ольги (X ст.) розташовувалися «по Днепру и по Десне и по всей русской земле». За рибні ловища відповідали князівські рибалки.

Серед населення було поширене бджільництво. Древляни платили княгині Ользі «дань медом и скорою». «Руська правда» признана на штрафи і карала за розорення і грабунок бортів. У князя Святоша ва в Путивлі, на Чернігівщині, 1146 року було зібрано 500 боркомвець (берковець - 200 кг) меду (Грушевський, 1892 р.). У Київській Русі розводили не лише коней, а й велику рогату худобу, овець, свиней, кур, гусей, качок, лебедів. Арабський мандрівник X ст. Ібн-Даст писав, що слов'яни пасуть свиней, ніби овець (Гаркаві, 1887 р.).

Давньоруські міщани XI—XII ст. як м'ясну їжу вживали найчастіше велику рогату худобу, потім свиней і овець. Кури та інші свійські птахи були звичайною їжею у давній Русі (Вороній, 1951 р.). У XI—XII ст. тваринництво у слов'ян було розвинуто вище, ніж в інших народів. Наприклад, для коней висівали овес, сінозаготовки були звичайним явищем. Ділянки для косіння трави на сіно були закріплені за окремими господарями, і за сінокіс на чужих ділянках, відповідно до закону Ярослава, накладався штраф у 12 гривень (Лобащев, 1954 р.). Спочатку слов'яни використовували рогату худобу на м'ясо і дуже мало - для отримання молока. З розвитком системи сівозмін тварин стали використовувати для удобрення землі «гнійне тваринництво».

Ще у XVI—XVII ст. існував податок гноєм: «гній возили на великого князя землю із своїх дворів по тридцяти колішек на десятину, а міра колішек у довжину і поперек чотири п'яді, у верх — дві п'яді». У Київській Русі тварини не лише вживалися у їжу, а й були і мірилом багатства. За тих часів ковані залізом дерев'яні скрині, в яких зберігалися цінності, називалися «скотницями». Скотниця у широкому розумінні означала князівську казну, а тварини - гроші, тобто у давні часи тварини були тим самим, що нині називаємо грошми. Деякі історики намагаються знайти в літописах термін «ветеринарія», який свідчив би про фахову належність до лікування тварин. Цей термін уперше хоча й був уведений Колумеллою (I ст.), проте спочатку не прижився ні в Європі, ні в Україні.

Не слід у ці терміни вкладати вузький зміст сьогодення. Київські князі у зведенні юридичних норм Київської Русі «Руська правда» юридично узаконили ці фахові спеціальності. Пізніше, за прикладом Київської Русі, у Франції з'явилися державні ветеринарна та зоотехнічна справи. Люди, які цим займалися, користувалися особливою повагою, їхню працю високо цінували і їм присвоювали найвище звання «маршал», яке згодом, напевне, перейшло до військових осіб.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть як виділилась Київська Русь, як держава.
2. Яка була освіта в Київській Русі?
3. Як розвивалось тваринництво та лікувальна справа в Київській Русі?
4. Назвіть відомих фахівців лікувальної справи та літератури в Київській Русі.
5. Як виникла ветеринарна та зоотехнічна справа в Київській Русі?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Виділення держави Київська Русь та її особливості в порівнянні з попередніми формаціями.
2. Освіта в Київській Русі.
3. Державна структура в Київській Русі з тваринництва та лікувальної справи.
4. Фахівці лікувальної справи та літератури.
5. Виникнення ветеринарної та зоотехнічної справи в Київській Русі.

Практичне заняття №5

Тема: Лікувальна справа доби татаро-монгольського ярма та литовсько-польського панування (13 – 16ст).

План.

1. Поневолення Київської Русі монголо-татарами.
2. Східна України в період Литовського князівства.
3. Галичина в період польського поневолення.
4. Вищі учбові заклади в Київській Русі по підготовці медичних фахівців.

Мета роботи: ознайомитись з лікувальною справою доби татаро-монгольського ярма та литовсько-польського панування та учбовими закладами в Київській Русі по підготовці медичних фахівців даного періоду.

Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. Київська Русь була найбільшою політичною формацією середньовічної Європи в першій половині 10-го ст. Проте розпад Київської Русі протягом 10-го ст. на 10-15 окремих князівств з незалежним політичним, економічним і, навіть, культурним статусом призвів до того, що вона поступово перетворилася на країну з багатьма центрами. Центри хоч і були пов'язані сильними релігійними, культурними та династичними узами, але, в більшості випадків, ворогували між собою.

Київ, як резиденція метрополії з його головними храмами і монастирями, все ж залишався культурним і релігійним центром. Як політичний центр він не міг існувати. Постійно продовжувалися чвари між князями за місто. Не будучи об'єднаними в єдину міцну державу, киянам все важче було протистояти нападаючим *кочовикам-половцям* (половці заселяли степи між Волгою і Доном та Північному Причорномор'ї, у 13ст. завойовані монголами злилися з ними у складі Золотої орди).

Проте найтяжчого удару завдавали Києву не половці, а *монголо-татари*. Невелике монголо-татарське військо (120-140 тис. воїнів), добре організоване і рухливе, спочатку підкорило Китай, Середню Азію, Ірак, а пізніше і половців. Хоча у 1223р. об'єднані русько-половецькі сили зазнали першої поразки біля річки Калки від монголо-татар, але князі висновків не зробили. Онук Чингізхана Батий у 1240 році підійшов до Києва, захопив його, зруйнував і спалив. *Монголо-татарське військо знищувало найцінніше кожної завойованої країни чи міста – бібліотеки*. Коли вони захопили Багдад у 1290р., то кілька тисяч рукописів викинули у Тигр. Така ж доля чекала бібліотеки князів Київської Русі. Там де проходив Батий – все горіло і знищувалося.

Однак не слід думати, що монголи не користувалися даними медицини та ветеринарії завойованих ними країн. З цією метою вони залучали фахівців до своєї армії, особливо для лікування коней. Монголи любили коней, цінили їх якості і забезпечували їм ветеринарний нагляд. Історикам не вдалося знайти даних про ветеринарних фахівців військ Чингізхана і Батия, проте вони були. Кожний вершник війська мав добрі анатомічні знання з будови коня, знав найбільш поширені лікарські речовини, інструменти. Швидкість пересування кінноти монголо-татар полягала ще й у тому, що вони могли певний час обходитися без їжі та води. *Для забезпечення своїх потреб у їжі вони розтинали яремну вену коня, пили кров, а рану заливали смолою*. Багато з методів лікування людей і тварин монголи запозичили у китайців, які перебували у війську монголів після завоювання Китаю.

Китайці мали значні успіхи в різних галузях знань. Вони винайшли порох, компас, папір, туш. Китайці залишили більше 1800 оригінальних праць з лікарської справи, які складали 30 000 томів.

Знищення татарами Києва, ще не було знищенням Київської Русі, яка продовжувала жити і розвиватися у південно-західній Україні (Галицьке і Волинське князівства). Історики називали Галицько-Волинське князівство першою українською державою, оскільки у 13ст. в апогеї своєї

могутності, до них належало 90% населення, яке проживало в межах нинішніх кордонів України.

Князівство було важливим культурним рубежем між католицьким Заходом і православним Сходом. Протягом 100 років після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство було опорою української державності й зберігало культуру та політичну самобутність. Вони підтримували тісні культурні зв'язки з Угорщиною, Німеччиною та Польщею.

Східна Україна перебувала в стані занепаду, особливо політико-економічного та культурного життя. Монголи поступово почали втрачати безпосереднє управління на цій землі, але підносилися сусідні держави (Литва, Польща, Московія). *Цією ситуацією першими скористалися литовці, які у 1340р. вступили на українську землю спочатку на лівому березі Дніпра, а у 1362 році зайняли Київ. У 1363р. на Поділлі литовці завдали нищівної поразки Золотій Орді (Золота Орда – держава заснована монголами у 13ст., утворилась внаслідок завоювань Батия. У 13ст. панувала над Західним Сибіром, Поволжям,, Пн. Кавказом, Причорноморськими степами, частиною Середньої Азії).*

Підпорядкувавши значну частину Білорусії та України, **Велике князівство Литовське** стало найбільше в Європі. **Це був період піднесення України.** Литовці, через відсутність людей, дали змогу українській знаті обіймати найвищі адміністративні посади. Культурно відсталі литовці, що трималися язичництва, потрапили під культурний вплив слов'янських підданих. **Українська мова стала офіційною мовою уряду в Україні, де зберігалися традиції Київської Русі.** Лікувальна справа на території сучасної Литви була не на високому рівні. *До 13ст. лікувальною справою займалися лише жреці (вайділи, вайделоти). І лише з переходом литовців до християнства почала проникати у країну лікувальна справа інших народів.* Поширеними в той час були народні професії лакувальників (банщики, кровопуски, цирульники, знавці трав, розтирачі, парителі). Кровопуски

особливим «шніпером» розтинали вени. Були особливі лікарі «чашоведи», які встановлювали хворобу по піні пива, і «подуви», які дули на хворе місце (чи в пляшку). Для лікування використовували компреси, припарки, втирання. Туберкульоз лікували кров'ю теляти, дитячою сечею з жовтками яєць, жовцю свині. «Кашель» коней лікували сечею із жареною у попелі цибулею (задавали всередину). ***Лише У 1506 році була відкрита перша аптека А.Балінського у Вільнюсі. У 1579 році відкривається перший вищий навчальний заклад – Вільнюська академія, а вища медична школа – у 1775р.***

Інша доля спіткала Галичину, куди у 1340 році вступила Польща. Підпорядкування поляками земель і населення України означало для поляків орієнтацію на Захід, а для українців – підпорядкування чужій нації з іншою релігією і культурою.

В середині 15ст. Велике князівство Литовське почало занепадати, а Москва, скинувши монголо-татарське ярмо (1480), відібрала у литовців Чернігів. З півдня загрожувала Україні могутня Османська імперія. Все це змусило поляків і литовців об'єднатися, в результаті чого була укладена **Люблінська унія (1569)** – при цьому утворилась держава «**Річ Посполита**». Після цього українські землі було поділено на 5 воєводств: Галицьке, Волинське, Подільське, Київське, Бельзьке. *Це був період занепаду міст та культури України.* Щоб одержати однакові з поляками права, українська знать повинна була запозичити польські звичаї, мову, закони та релігію. Українська православна церква, як культурний елемент, втратила свій вплив. Школи були занедбані. Фактично в цей період історії українці втратили власну еліту, а народ без еліти все одно, що тіло без голови. Українці втратили клас, який міг би здійснити політичне керівництво, ставити певні політичні цілі, сприяти розвитку культури та освіти. *Отже цей період в історії України слід розглядати як такий, коли Київська Русь досягнувши великих вершин у культурі, лікувальній справі, потім довго перебувала на низькому рівні*

економічного, політичного та культурного життя. Безумовно, що життя не зупинилося. Навіть у найнегативнішому слід шукати часточки позитивного.

Серед слов'янських країн університети вперше були організовані у Празі (1348р.) і Кракові (1364) , у яких навчалося багато українців. Більшість вищих шкіл Італії, Франції, Англії виникали з ініціативи духовенства і утримувалися на їх кошти. Спочатку такі школи носили загальну назву **stadium (заняття, старання, ревність, наука). «Світські науки» викладалися на *філософському чи мистецькому відділенні*. Пізніше до них приєдналися *юридичне і медичне відділення*.**

Початок усім школам дала школа в Салерно (поблизу Неаполя). *Лікарська підготовка тут почалася у 9-у ст., особливого розквіту вона набула у 10-у ст.*

Німецький король Фрідріх II у 1213р., об'єднав філософську, юридичну і медичну школи в одну, під назвою ***Stadium Galemitanum***, ця школа існувала до 1811року.*(У Китаї вищий навчальний державний заклад був відкритий у 6-у ст., учні там навчалися за спеціалізацією – внутрішні хвороби, хірургія, хвороби органів чуття, педіатрія).*

У 1215р. був вироблений **Статут Паризької корпорації**, яка отримала назву “universitas”(цілість, загал).Ця школа об'єднувала знання і мистецтво, загальні інтереси вчителів – universitas magistrorum (magister – вчитель, старший, найвищий) і учнів - scholarium (scola – гурт учнів). **Лише пізніше під університетами почали розуміти сукупність наук - universitas litterarum** (littera – папір, все написане), які входили у план викладання вищих шкіл. *Середньовікові юристи під словом «університети» розуміли всякий організований союз громадян та ремісничі цехи, які загалом називали **stadium** (заняття, наука).*

Паризький університет (заснований у 1110 р.) став зразком, по якому стали створюватися університети в Європі. Особливою популярністю в

університетах користувалися праці Севільського єпископа Ісідора (помер у 636р.), яка складалася з 20 книг: граматика, історія, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, медицина, юриспунденція, церковна діяльність, теологія, мови, географія, будівельне мистецтво, мінерали, сільське господарство, війни, судно будівництво. Навчальний рік ділився на *великий ординарний період* (з половини вересня до початку пасхальних канікул) і *малий ординарний період* (від пасхальних канікул до кінця червня). *Заняття складалися з читання лекцій та диспутів.* Лекції були двох типів: важливі (ординарні) і менш важливі (екстраординарні). Перші лекції студенти повинні були обов'язково відвідувати і вони читалися у ранкові години (з 5 до 9 годин ранку). Екстраординарні лекції читалися після обіду. На цих лекціях учні могли задавати питання.

Термін «**професор**» став широко вживатися в університетах лише в 1600р. Це звання запозичене з Риму, там професорами називали вчителів граматyki і риторики. Штат університету складався з учнів, бакалаврів, магістрів і докторів (doctor – учитель).

Магістрами називалися викладачі мистецького (артистичного) і філософського факультетів, тоді як викладачів інших факультетів називали **докторами**. Викладачі відрізнялися лише назвою, різниці в положенні і платні не існувало. Існували **кваліфікації** (ступені бакалавра, ліценціата, магістра (доктора)). **Бакалаври** (bachelor – підмайстер). На медичному факультеті бакалаври вже могли читати студентам ті книги, які самі прослухали. Вони могли працювати на перших посадах. Претендент в бакалаври повинен мати не менше 17-21 рік, але самостійну практику отримувати не раніше як в 26 років.

Ліценціат (licens – вільний) – отримував це звання на медичному факультеті у віці не молодше 26 років. Він мав право бути зарахованим в число докторів (магістрів), але для цього *претендент повинен був виконати дві акції:*

- 1) *провести вечірній диспут з підготовки двох тез у перший день та на другий день у палаці єпископа диспут по двох тезах;*
- 2) *після цього претенденту надавалась можливість прочитати пробну лекцію по матеріалах своїх диспутів.*

Нового доктора вшановували, особливо святково це проходило у Німеччині. Все це супроводжувалось урочистим ходом по місту. Всі члени факультету йшли за рангами. Спереду на конях їхали церковні служителі з прикрашеними булавами. На голову доктора одягали берет (як ознаку вільності та гідності). Йому давали дві книги (відкриту і закриту) як символ *занять і роздумів* далі йому вручали *каблучку*, як символ поєднання з наукою. *Докторам медичних факультетів одягали мантію (Cappa doctoralis)*. Ця вся процедура дорого коштувала претенденту: крім 4-фунтової свічки для факультетської меси, він повинен презентувати всім докторам, бакалаврам і товаришам різні подарунки (сукна, хутра, капелюхи, тощо). У **митців** всі дарунки зводилися до пригощання всіх членів університету «Арістотелевським сніданком» (prandium Aristotelis).

Учительська (професорська) колегія об'єднувала магістрів і докторів, що наглядала за викладанням. *Члени колегії не мали права вступати у шлюб*, бо шлюбне життя не сумісне з наукою. Всі члени колегії користувалися великими привілеями як дворяни і носили довгу темну мантію, обшиту дорогим хутром та берет.

Ректорів вибирали студенти. Спочатку вибирали цехових ректорів, а потім університетського *терміном на один рік*. Другий раз він міг бути вибраний лише через три роки. Такий звичай зберігався в Італії до 18ст. В інших країнах вибори ректора проводили лише магістри і доктори. Ректора називали по-різному: primas academiae (prima – головний, перший), (princeps – перший, найважливіший) або монарх.

Лікар був надзвичайно поважаною людиною у суспільстві. Казали: *«можна боятися батька, матір, друзів, учителя, але не повинно бути страху*

перед лікарем. Останній повинен бути добріший і уважніший до хворого, ніж батько, мати, друзі. Лікар не повинен бути боязким і нерішучим.

Ліценціати після закінчення навчання давали клятву (Франція): «У присутності вчителів цієї школи, моїх дорогих товаришів і перед пам'яттю Гіппократа обіцяю і клянусь, в ім'я Вищої істоти, зоставатись вірним законам совісті і честі в лікувальній практиці. Я буду безкоштовно надавати допомогу бідним і ніколи не вимагатиму нагороди, що перевершує мою працю. Якщо мене допустять у родину, то хай мої очі будуть сліпі до всього, що там відбувається, язик мій не розповсюдить довіреної мені таємниці і звання моє не слугуватиме мені ні для порушення законів моралі, ні сприятиме беззаконню. Шанобливий і вдячний моїм вчителям, я передам їхнім дітям знання, які я отримав у їхніх батьків. Хай буде мені нагородою загальна повага, якщо залишусь вірний своїй обіцянці, але буду покритий зневагою і презирством своїх колег, якщо не стримаю її»

Випускники лікарських закладів України (Росії) до революції також мали свою клятву:

«Приймаю з глибокою вдячністю даровані мені наукою права лікаря і, осягнувши всю важливість обов'язків, які накладаються на мене цим знанням, я даю обіцянку впродовж мого життя нічим не затьмарити честі стану, в який нині вступаю. Обіцяю завжди допомагати по кращому моєму розумінню, тим, хто звертається до мене за допомогою, стражденним : свято зберігати довірені мені родинні таємниці і не вживати для зла надане мені довір'я. Обіцяю продовжувати вивчати лікарську науку і сприяти всіма своїми силами її процвітанню, доповідаючи вченій раді все, що відкрию Обіцяю не займатись приготуванням і продажем тайних ліків і не ображати їхньої індивідуальності. Якщо цього вимагала б користь для хворого, то говорити правду прямо і без лицемірства. У важливих випадках обіцяю удаватися до порад лікарів, більше від мене знаючих і досвідченіших. Коли буду сам

запрошений до поради, то буду по совісті віддавати справедливість їхнім заслугам і старанням».

Саме з університетського середовища вийшли цехи цирульників, ковалів, які зберегли структуру та характер навчання: учень, підмайстер (челядник), майстер. Ліценціати вважали нижче своєї гідності займатися кривавими операціями. Бакалаври медицини навіть присягалися, що не робитимуть хірургічних операцій. Тому у Європі з'явилися два типи вищих навчальних закладів – **університети і цехи**. *В цехах навчали практичному ремеслу.*

Хірурги які закінчували університети, або колегіуми, на відміну від цехових хірургів, носили довгий одяг. В Англії хірурги з вищою освітою отримували титул хірурга з правом носити довгий одяг і особливу шляпу. Вони використовували для вивісок крім синьо-білої жердини нижчих хірургів ще червоний прапор і бутель з ліками.

Перша офіційна аптека була відкрита у Багдаді (745). У Європі аптеки відкрились значно пізніше: у Римі – 1016р., Салерно – 1241р., Парижі -1336р, Лондоні – 1345р. *Виписувати рецепти почали лише у 16-у ст., а до цього часу сам лікар відправлявся в аптеку і замовляв ліки усно.*

В Україні (15-18ст.) цехова підготовка фахівців лікувальної справи була найбільш поширена і єдина. У період Київської Русі (з прийняттям християнства 988р.) існувало три типи шкіл: родинні, державні та церковні. У період правління Володимира Мономаха (1093р.), він свідкує про свого батька Всеволода, що той *«дома сидя изумеша п'ять язык»*. Постійні зносини з Візантією та перебування греків у вищій ієрархії (митрополити, єпископи) змушували вивчити **грецьку мову**. Дипломатичні і торговельні зв'язки із Західною Європою вимагала знань **латинської мови**, як міжнародної серед народів Заходу. Особливо ця мова мала значення у Галицько-Волинських землях . Пізніше, з розпадом Київської Русі на поодинокі землі, церкви не лише вчили читати, писати, церковному співу, але і початків віри та моралі.

Тобто церкви були основним осередком виховання та освіти. Церковна особа на селі була людиною яка не лише вчила грамоти, моралі, але й лікувальної справи. Такий метод освіти зберігався довгий час. Особливе місце у цій підготовці займав дяк. Таких дяків називали «дидаскал», «бакаляр». Ще у 16ст. ці люди були основними у навчанні дітей. **Так Волинський каштелян Василь Загоровський (1577)** (каштелян – до кінця 18ст це був урядовець, який здійснював адміністративно-військову владу у замку та навколишній місцевості) у своєму заповіті з кримської неволі призначає опікунів для своїх дітей і просить подбати, щоб діти дістали освіти: *«Коли діти досягнуть семи літ, тоді треба знайти дяка, добре вченого і цнотливого, віддати їх вчитися руській науці, і не пестячи пильно та порядно приводити їх до науки. Коли засвоять руську науку, навчатись молитов і читання Святого Письма, тоді необхідно знайти «статечного бакаляра», який міг би їх (синів) добре вчити письма латинською мовою і наказати йому вчити у моєму домі».*

Тобто серед духовних служителів виділялися люди, які більше займалися навчанням молоді. Вони дуже високо цінилися, їм платили більше, ніж священникові і дияконові. «Бо дяк має бути добрим. Щоб він, мешкаючи в білій хаті, біля чорної шпитальної хати, вчив дітей, яких будуть давати йому в науку, Богу і людям добрим вдячно».

Це свідчить про те, що при сільських церквах існували школи і «шпиталі», і такі дяки не лише вчили, але й лікували. Тому їх ще називали «майстрами».

Отже значна частина людей в Україні знали декілька мов, особливо латинську, що давало їм змогу навчатись у різних університетах Європи.

Оскільки в середньовічній Європі існувало два **типи навчальних закладів** - **університети і цехи**, то це сприяло тому, що частина «бакалярів», «майстрів» почала спеціалізуватися з підготовки спеціалістів лікувальної справи, заснувавши цехи, які згодом стали самостійними структурами.

Підготовка лакувальників тварин у Європі, а відповідно і в Україні, довгий час знаходилася по цехах ковалів, що недостатньо висвітлено в науковій літературі. Слід зазначити, що ковалі були авторами найбільш поширених підручників і дуже освіченими спеціалістами. Наприклад, німець Maurus (коваль імператора Німеччини) та грек Marso (коваль імператора Константинопольського) написали **кращий трактат з лікування коней (1316)**, який перекладався латинською та італійською мовами (1512, 1613, 1728 pp.). **Фаховою емблемою ковальських цехів Європи був кінь, або зображення грецьких чи римських богів.**

В Україні у 15ст. існували цехи двох типів: ковалів та різників. Перші готували фахівців лікувальної справи, а другі – фахівців по забою тварин та переробці продуктів тваринного походження (ветеринарно-санітарних спеціалістів). Цехи мали свої статuti, свої свята, ікони, печатки, прапори (хоругви), скриньки, кубки-атрибути, які засвідчували місце, вагу і роль цеху в суспільному житті міста. **Статут поширювався на три типи членів об'єднання: учень(хлопець), підмайстер (молодик, челядник) і майстер.**

Особливо поширені були цехи у Львові. Учнів приймали віком не молодше 12 років. Кожен учень перед вступом вносив до цехової скриньки певну суму і повинен був володіти латиною. Навчання тривало 6 років. У майстра було 3-4 учні. Цех готував лакувальників коней (пізніше й інших тварин). Закінчивши навчання, учень робив до цехової скриньки певний внесок і його вписували до цехової книжки вже підмайстром (челядником). Він повинен був працювати ще у свого майстра ще 6 місяців. Після цього підмайстер мав право перейти на роботу до іншого майстра. Одержавши від свого цеху довідку про навчання, він переходив до іншої місцевості, де звертався до **цех майстра** і за його призначенням починав працювати в одного з майстрів. Така практика переходу давала змогу ознайомитися із засобами та методами лікування в інших місцевостях.

Через три роки підмайстер міг клопотати перед цехом про дозвіл на складання іспиту на майстра. Але перед цим він вносив до цехової скриньки певну суму і лише тоді від цеху одержував матеріал для виготовлення лікувальних зразків (мазі, пластирі, порошки). Деякі зразки складалися з 15-20 речовин. Були й інші іспитові завдання на лікувальну майстерність (виготовлення підків, встановлення діагнозу, лікування тощо).

Фахові емблеми українських ковальських цехів відрізнялися від європейських. Збереглося **зображення печатки Львівського цеху 1425 року**, якою ремісники міста стверджували свою присягу королеві Владиславу 11. Центральне місце в композиції печатки займали символи ковальського ремесла : кліщі та підкова.

Київські ковальські цехи до середини 17-го ст.. були об'єднані з шевськими, кравецькими і кушнірськими. Вони мали спільну печатку і становили єдине братство. Печатка розділялась на чотири частини, в кожній з яких зображено лаконічні емблеми окремого ремесла. Під час святкових чи похоронних процесій кожен цех ніс свій прапор як символ згуртованості і одностайності. Прапором Львівського ковальського цеху кінця 18ст. було полотнище, виготовлене з дорогої гаптованої тканини. Елементи ремесла: кліщі, молот, ковадло, а також дата (1775р.) зображено способом аплікації.. Держак завершувався латунною насадкою.

Символом і рекламою ремесла у феодальному місті слугувала цехова вивіска. Вивіска Львівських ковалів була виготовлена у вигляді великої підкови, з якої звисали три менші. Вони мали орнаментовану поверхню і були покриті золотою фарбою.

Кожний ковальський цех мав **цехову скриньку**, в якій зберігалися привілейні грамоти, статuti, цехові книжки, грошові внески. Львівський ковальський цех мав **церемоніальну таріль** на якій було зображено емблеми цеху, вигравірувано прізвища майстрів, челядників і дата – 1820 рік.

Внутрішнє життя цеху, виробничі стосунки між його членами, повсякденні проблеми відбивалися в цехових книгах. Завдяки таким записам можна встановити кількість членів цеху: майстрів, челядників і учнів, національний склад, проступки і міри покарань членів цеху тощо. Із записів можна встановити, що кількість майстрів у Львівському ковальському цеху була стабільною з 1572 по 1812 роки – в середньому 15 чоловік. Кожному майстру допомагали два підмайстри і кілька учнів.

Важливим атрибутом кожного цеху були **ціхи (цішки, цехівки)**, які найповніше передають атрибуту цеху. Ціхи існували для передачі від одного цехового братчика до другого. Це була «повістка» для членів цеху про цехові сходки та збори. На цісі була емблема цеху, яка відбивала специфіку того чи іншого ремесла. Часто ціхи містили тексти з повною назвою цеху та датою їх виготовлення, а також імена майстрів, які очолювали цех.

Ціха Кам'янець-Подільського об'єднаного цеху ковалів, слюсарів та сидельників мала ажурно викуваний овал, по осі якого розміщений молоток, а його ручка впирається в сидло. Над молотком вміщена ковальська емблема – підкова, а лівіше – нахилений до середини ключ. Все обведене лавровим вінком з легкою короною.

Найпоширенішими цехи були у Львові, Кам'янці-Подільському та в Києві. Ковалів та цирульників, які не належали до цехів називали **«партачами»**. Між обома групами завжди велася боротьба. Цехова підготовка ветеринарних фахівців середньої ланки існувала в Галичині аж до 1939 року. Кожна місцевість мала певні дні, коли відбувались вибори в цехах. Так у м. Дунаївці Хмельницької області щорічно вибори у всіх цехах відбувалися 8-го січня. У деяких містечках на Поділлі кожен цех мав у церкві встановлену на свої кошти ікону і свої хоругви, які носили під час хрестових ходів та похоронних процесій.

Усі записи в цехових книгах велися латиною і, лише пізніше, виконувалися польською мовою. Зміст диплома залишався без змін аж до початку 20-го ст.

На початку 15ст. центром культури в Україні був Львів, що мав бруковані вулиці, а в 1407р. в місто глиняними трубами провели воду. За санітарний стан міста відповідав міський кат (1408р.). У 1445р. у місті була відкрита аптека, а також заснована школа «для науки дітей благородних і простих» (1444р.). У місті працювала лазня, школярі та вчителі мали право раз в два тижні користуватися нею безкоштовно.

Іншим культурним центром був Острог, у якому князь Костянтин Острозький заснував друкарню, під орудою Івана Федорова. У 1511 році там слов'янською мовою друкується Острозька Біблія

У 1580 році відкривається Острозька академія, яка за програмою навчання відповідала найкращим Єзуїтським колегіям (єзуїти – католицький орден, товариство Ісуса, мали найбільшу в історії церкви мережу середніх шкіл – *колегіумів* та вищих – *академій*). Програма Острозької академії включала грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, а також «сім вільних наук», що поділялися на *тривіум* : граматики, риторика, діалектика, та на *квадривіум* : арифметика, геометрія, музика, астрономія. Про великий авторитет цього учбового закладу може свідчити його викладацький склад.

Ректором працював Герасим Смотрицький, український письменник, педагог, співвидавець Острозької Біблії; священник **Дем'ян Наливайко**, **В. Сурацький** – випускники італійських університетів, **Ян Летош** – професор астрономії і медицини з Краківського університету, **Кирило Лука рис** – який згодом став патріархом Константинопольським. При цьому закладі був великий шпиталь, де лікувальною справою керували дипломовані лікарі.

У 1593 році в Замосці (поблизу Львова) створюється другий після Краківського університету вищий учбовий заклад - академія. Вона заснована на кошти і з ініціативи графа **Замойського**, який отримав освіту в

Падуанському університеті (Італія). В академії навчались поляки, українці, росіяни, литовці, німці. У 1594 році академія отримала всі права університету, у тому числі право присвоювати вчені ступені докторів філософії, права і медицини. Спочатку в академії не було факультетів, а студенти розподілялись по класах. У 4-у класі (медичному) викладалася природна історія, фізика і медицина. Навчання було платним, але здібних дітей з бідних родин утримували в академічній бурсі (гуртожиток). **Першими професорами були запрошені доктори медицини Урсин і Бирківський.**

Ян Урсин – уродженець Львова, виховувався у Львівській школі. Першу наукову ступінь отримав у Кракові (1587р.). Із Замосцької академії був направлений в Падуанський університет (Італія) для навчання медицини і ознайомлення з викладанням на медичному факультеті. Там він пробув 5 років і повернувся в академію в званні доктора медицини (1601р.). **Він написав перший на Україні анатомічний трактат “De ossibus humani corporis tractatus” («Трактат про кістки людського тіла) і створив першу кафедру анатомії у Східній Європі.**

Симон Бирківський – також уродженець Львова, отримав ступінь доктора медицини у Краківському університеті. У академії він читав анатомію. Кількість студентів була невеликою: 50 (1596р), 32 (1598), 118 (1608), 36 (1616), 49 (1650). Студенти прибували із братських шкіл Львова, Луцька, Києва.

Щоб піднести престиж академії, польський король Михайло Корібут (1669) дав Замосцькій академії всі права університету і наказав вважати її єдиним університетом для всієї Русі, заборонивши створювати вищі школи поряд і надав професорам дворянські, а не церковні звання.

У 1784 році академія була закрита австрійським урядом і відкрито **Львівський університет і ветеринарний факультет при ньому.** Проте все це були невеличкі острівці культури, а більшу частину населення

обслуговували знахарі, кровопуски, ковалі, коновали. Навіть до нашого часу збереглися рецепти пластирів, які широко використовували у ветеринарії та медицині того часу. Такий пластир складався із свинячого мішурного свіжого сала, живиці, воску молодих бджіл, оливи, білку курячого яйця – всього порівно. Найбільше застосовували пластир виготовлений із вареної цибулі та меду. Популярним методом лікування було кровопускання. Організм тварин та й наймитів «звільняли» від зимової «спрацьованої» крові. Вважали, що кровопускання зміцнює і посилює працездатність.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Де здебільшого використовувались ветеринарні фахівці при поневоленні Київської Русі монголо-татарами?
2. Як організовувалась та використовувалась ветеринарія в період панування Литовського князівства?
3. Який розвиток медицини був в Галичині в період польського поневолення?
4. Які і де в словянських країнах відкривалися заклади для підготовки фахівців лікувальної справи та ветеринарної медицини?
5. В яких містах України були відкриті вищі учбові заклади з підготовки лікарів?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Лікувальна справа в період поневолення Київської Русі монголо-татарами.
2. Стан лікувальної справи Східної України в період панування Литовського князівства.
3. Лікувальна справа в Галичині в період польського поневолення.
4. Цехова підготовка фахівців лікувальної справи.
5. Вищі учбові заклади з підготовки лікарів. Острозька академія, академія у м. Замосць.

Практичне заняття №6

Тема: Лікувальна справа козацької доби.

План.

1. Поневолення Київської Русі монголо-татарами.
2. Східна України в період Литовського князівства.
3. Галичина в період польського поневолення.
4. Вищі учбові заклади в Київській Русі по підготовці медичних фахівців.

Мета роботи: ознайомитись з лікувальною справою та медициною козацької доби.

Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. На кінець 16-го століття центр подій в Україні перемістився на схід – у Придніпров'я, яке протягом тривалого часу було малозаселеним. З новою гостротою розгорнулася боротьба між осілим населенням і кочівниками. Важкі умови кріпаків змушували їх шукати кращого життя в місцях, віддаючи перевагу небезпекам прикордонного життя перед кріпацтвом.

З'явився новий прошарок – **козацтво**, яке ставило за мету відбивати нападки татар, сприяючи у такий спосіб освоєнню цих земель. В міру того, як козаки вдосконалювали свою військову майстерність та організацію, українське суспільство почало сприймати їх не лише як борців проти мусульманської погрози, а й оборонців від гноблення польської шляхти. Татарські орди, які нападали на українські землі вбивали чоловіків, гвалтували жінок та дівчат, забирали в полон, грабували. Татарські орди відрізнялися мобільністю, організованістю, спритністю. Для нападу вони вибирали частіше зимовий період, коли непідковані коні в снігу не так нищать копита. Хоча найбагатші з татар підковували коней підковами з волових рогів, пришиваючи їх коням до ніг шкіряною дратвою, або прибивали цвяхами. Але такі підкови

швидко губилися. Кожен татарин у поході мав трьох коней, на які він періодично пересідав, щоб тварини відпочивали без вершника. При просуванні орда щогодини ставала на 15-хвилинний перепочинок, щоб коні випорожнилися.

Напади татар загрожували не лише Україні, але й Польщі та іншим державам. І, раптом виникла Січ. *(Першим, хто організував Запорізьку Січ, був Канівський староста Дмитро Вишневецький – «Байда Це він у 1553-1554р.р. зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував за дніпровськими порогами на віддаленому острові Мала Хортиця Запорізьку Січ).*

Саме вона розмежувала християнський і мусульманський світ. Січ стала духовним фактором тогочасного світу. В січ приймали лише за одним критерієм: «перехрестись», а головним гаслом було: «стати на захист батьківської віри» *Запорожці брали в полон хлопців інших національностей – арабів, турків, французів, поляків – виховували їх, а коли ті виростили, комплектували ними свої лави. Наприклад запорізький ватажок Павло Полюк (Бут) за походженням був турком.*

Запорізька січ була високоморальною, істинно християнською державою тамтешнього світу. Її не можна було порівнювати з Донськими козаками. Вони також гуляли, але ніколи не грабували й не руйнували своїх, православних, як це робили Разін чи Пугачов. В Хортиці діяв закон: крадіжки, розпуста, поневолення своїх, безбожність – карались. У той же час як у столиці донських козаків (Новочеркаськ) була работоргівля, торгівля дітьми, створювались гареми, були кріпаки. У запорізьких козаків не було звички лаятися брутальними словами. «Єретичний син», «єретична душа», «скурвий син». «копанка чортів» - це найбільш поширені запорізькі лайки. **Саме козацька Україна, як і в часи Київських князів, почала подавати в Європі принципи духовності, інтелекту.** Тут була започаткована перша у світі Конституція *(гетьмана Пилипа Орлика, 1710) і видрукуване перше*

«національне» (на укр.. мові) Євангеліє (середина 16ст.). Козаки започаткували фізичні культуру, різні змагання.

Життя козака вимагало від людини великого фізичного напруження, витривалості, мужності, що досягалося серйозною фізичною підготовкою. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, доки не перейде дніпровських порогів. Вище дніпровських порогів козаки кожної весни влаштовували змагання з веслування поперек бурхливої річки. Претендент повинен був фінішувати на протилежному березі точно проти місця старту. Лише після періоду вивчення фізичних та військових прийомів претендент міг стати козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли. Добре готувалась молодь в січових школах, де вихованці оволодівали читанням, письмом, хоромим співом, музикою, проводили суворий курс фізичного виховання. Молодих юнаків у школі та поза школою вчили: «на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти і списом добре колоти». Важливе місце відводилося фізичним вправам на воді. Козаки були неперевершеними на воді. Вихованців вчили добре маскуватися в різних умовах, вміти плавати, веслувати, керувати човном, перебувати довгий час під водою (дихати з допомогою очеретини). Для вироблення навичок глибинного занурення у воду наставники кидали люльку у річку і учень повинен дістати її з дна. Особливо почесним вважалося дістати люльку з дна без рук, а лише одними зубами. Куль фізичної досконалості козака у Січі був у особливій пошані. Ніколи козаки не обирали старійшинами фізично недосконалих людей. Легенди та перекази про надприродні можливості козаків не є щось надумане, а відповідає дійсності. Наприклад гетьман низових козаків Іван Підкова гнув руками підкови і за ним закріпилось прізвисько Підкова. Вінницького полковника Івана Богуна можна вважати кращим фехтувальником Європи, він одночасно бився двома шаблями, перемагаючи в бою одразу кількох нападників. Легендарний Петро Сагайдачний «змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускав, легко переносив всяку

тяготу, голод, працю, не боявся ворога». Француз Жан Блюх писав про гетьмана Івана Мазепу:»Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара і їздець з нього знаменитий» (Рейтар з нім. – вершник, важка кавалерія в Європейських арміях 16-17ст.).

Військово-фізична підготовка у козаків поєднувалася з танцем «**гопак**». Всі його елементи – акробатичні вправи, багато ударів руками і ногами були складовими комплексу захисту від ворогів. Складові елементи гопака взяті від наших далеких праукраїнців (аріїв). Їх дещо вдосконалили жреці-волхви, які не мали права носити зброю, тому і застосовували способи самозахисту з допомогою свого тіла, рук і ніг. Це мистецтво перейняли козаки і для зручності оволодіння цією технікою використовували музику.

Танець **бойовий гопак** вміщав фізичні і психологічні прийоми. Поява козацтва сприяла піднесенню релігійного та культурного життя в Україні. Київ знову став центром культури та українського православ'я.

У цей час відроджується провідна роль Києво - Печерської лаври, особливо з появою друкарського верстата (1610). Почали друкувати літературу релігійного змісту, що значно підвищило авторитет церкви. **Місцева знать та духовенство Києва об'єднуються в братство, яке було засноване в 1615 році при Богоявленській церкві.** До цього братства в 1620 році приєдналися козаки на чолі з Сагайдачним. Це ще більше підвищило престиж церкви і була відновлена посада митрополита київського. *Братства виникли як громадські організації українського населення, яке в умовах чужоземного панування об'єднувалося для захисту своїх станових та національно-культурних інтересів.*

Львівське братство найбільш старе, затверджене антиохійським патріархом, який прибув до Львова 1 січня 1586 року і дав братству свою грамоту. Братство мало статут, згідно з ним, братчики зобов'язувалися стежити за порядком у церкві, дотримуватися релігійності та моральності у

побуті. Братчики будували церкви, школи, шпиталі та організовували бібліотеки. Згідно зі статутом, членом братства могла стати будь-яка людина, але вона повинна була зробити вступний внесок 6 грошів, а також сплачувати 6 грошів річних і пів-гроша щомісяця. З грошей, що надходили до братства у вигляді добровільних пожертвувань, заповітів, дарунків і т.д., надавали допомогу друкарні, школам, бідним ремісникам, хворим, сиротам. Щорічно проводилися збори. Одягалися братчики просто – вишита сорочка з грубого полотна, широкі суконні шаровари, свита з чорного чи сірого сукна, підперезана поясом, висока смушкова шапка (взимку) чи бриль. Братчики випускали різну літературу, наприклад «Вибрані розмови», яка містила правила виховання дітей, граматику «Адельфотес» тощо.

Пізніше київський митрополит **Петро Могила об'єднав засновану ним у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства і заклав підвалини Могилянської академії, яка згодом стала одним з найважливіших і найпрестижніших навчальних закладів слов'янського світу.**

Книжки, що видавалися у Лаврі, були написані переважно церковно - слов'янською мовою. У цей час стала зростати популярність поезії написаної «простою» мовою. Грамотність в Україні набувала відчутного поширення. Про стан освіти на території Запорізької Січі свідчить одночасне існування шкіл при всіх 16-и церквах, а також трьох спеціальних шкіл: казенно-платної, січової, школи вокальної музики і церковного співу.. Січова школа була по суті вищою.

За 15 років свого існування (1754-1769) вона підготувала чимало кошових старшин, писарів та інших осіб для праці в судах, канцеляріях. Центром духовного життя козаків була січова церква Покрова Пресвятої богородиці. Скромна ззовні, зсередини вона вражала багатством ікон, прикрасами із золота, срібла, дорогоцінного каміння. У січні на свято Богоявлення, біля церкви проводився військовий парад. У 16-18 ст. під час свят, крім колядувань

і щедрувань, молодь ставила драматичні спектаклі, святкові інтермедії. *Тобто в Запорізькій Січі діяв перший в Україні драматичний театр.* У 1763 році в одному курені на 13 неграмотних козаків припадало 15 грамотних.

На відміну від більшості країн Європи **жінки за козацької доби були незалежними, рівноправними, мали такі самі громадянські права, як і чоловіки.** Вони не лише виховували дітей, а й були членами церковних братств, засновували школи, монастирі, богадільні, були першими фермерами, служили у війську.

Так, **Софія Ружинська**, волинська княгиня, на чолі шеститисячного війська з музикою і прапорами приступом здобула 1608 р. замок князів Корецьких у місті Черемоші, спалила його і пограбувала містечко.

Ганна Борзобагата - Красенська управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів, навіть відмовлялась виконувати накази і вимоги короля.. Одягнувши панцир, вона мужньо відбивала атаки шляхти і розгромила її військо, коли проти неї було організоване ополчення цілого воєводства.

Активну роль у заснуванні Київського братства, школи та монастиря при ньому, а також Києво - Могилянської колегії відіграла **Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна** . Вона була великою поборницею української освіти, і її ім'я займає почесне місце поряд іменами П.Могили та П.Сагайдачного. **Ганна Гойська** в 16 ст. заснувала Почаївський монастир, в якому була друкарня.

Софія Михайлівна Чорторийська відкрила у своєму маєтку Рахманові на Волині друкарню і сама переклала з грецької на українську мову євангельські та апостольські книги святого письма.

Запорізька Січ мала всі ознаки держави. За політичною системою це була демократична республіка на засадах народовладдя, очолювана козацькою Радою (колом) та обраним вільними голосами урядом (Кошем). За державним устроєм – союз федебрації куренів (побутово-бойових одиниць) з федерацією

паланок (адміністративно-військових округів під центральним управлінням січового Кола і Коша. Економіка у Січі являла собою змішану³ економічну систему загальновійськового майна, господарювання й торгівлі з елементами зрівнювального розподілу благ у поєднанні з одноосібними хазяйнуванням у паланках, з правом самовільного землеволодіння (займаницина). Конституція козаків, більше відома у зв'язку з іменем гетьмана Пилипа Орлика (1672-1742р.р.), насправді була запорізьким проектом, розробленим ще кошовим отаманом Костем Гордієнком (номер 1733р.). У Січі, як і в будь-якій середньовічній державі, не було писаної конституції в сучасному розумінні цього поняття. Проте у Січі існував конституційний лад, що функціонував на основі постанов Кола, рішень Коша, судових прецедентів та звичаїв. Січове законодавство – усне за формою право, вкорінення в свідомості непорушності традицій (звичаєве законодавство).

Штат військово-адміністративної системи на Січі міг змінюватись кількісно і за формою виконання службових обов'язків, але постійними в штаті були кошовий отаман, суддя осавул, писар, булавничий, хорунжий, бунчужний (бунчук – палка з гострим та пасмом кінського волосся – символ влади), пернатий, довбиш, пушкар, гармаш, товмач, кантаржій, канцелярист, **табунщик, військовий скотар, чабан**. Останні три чини у ранзі запорізького війська були першими ветеринарними фахівцями, які належали до державної служби. Вони користувалися значними пільгами, як і всі чини штату. Наприклад жалування у 1768 році розподілялося таким чином: отаман кошовий – 70крб, суддя - 60крб, писар 50крб, осавул 40крб, начальник січових церков (ієромонах) 5крб, стаднику військовому (табуничики, військові скотарі, чабани) 4крб, диякону, довбишу – 3крб. Козаки одержували гроші лише на весь курінь. Отже старшина, перші етеринарні фахівці жили в достатку.

Ветеринарні та зоотехнічні заходи ветеринарні фахівці проводили серед коней, великої рогатої худоби та овець і **мали свою форму одягу**, чим

виділялись серед інших козаків. Вони оперізувалися шкіряним ремнем і через плече навішували шкіряний гаман, прикрашений різними мідними, срібними та золотими блискітками, гудзиками. В гамані носили кресало, кремінь і губку про запас на різний випадок, а біля ремня обов'язково прив'язували кровопуск та ложкар (як вимірювальний інструмент для дозування ліків).

Табунщики, військові скотарі та чабани були грамотними і вмілими фахівцями. Про це свідчать факти не розповсюдження інфекційних хвороб серед великої кількості тварин у козацькій державі. Хоча відомо, що попередньо часто траплялися випадки епізоотій.

Так в 1158 році в Новгороді був великий «мор людям і конях», у 1204 році тут же був ще один великий мор серед тварин : трупи тварин валялись на вулицях так, що не давали змоги рухатись. Подібні спалахи повторювались у 1281, 1298, 1389, 1444, 1445, 1448 роках. Великі епізоотії спостерігались і в Європі. Так у 1558-99 роках в Італії поширилась сибірка («вогонь святого Антонія») серед людей і тварин настільки, що у Венеції під страхом кари на смерть заборонили продаж молока і м'яса врх. У 1772-76р.р. від чуми загинула вся ВРХ, у Франції від чуми з 1713 по 1746 рік загинуло 11млн.врх і т.д. Наполеон під час війни з Австрією (1809р) писав «Австрійці не страшні, заразні хвороби набагато страшніші». За 6 місяців війни в Росії (1812) армія Наполеона загубила від інф. хвороб 167 тис. коней (92%). Відповідно до записів царської Олександрійської конюшні, у ній в 1685 році знаходилось 90 хворих коней, в тому числі троє «лиходейною болезню сапа».

Серед тварин Запорізької Січі ні разу не спостерігали подібних епізоотій, що свідчить про добре знання етіології хвороб, засобів лікування та профілактики їх табунщиками, військовими скотарями та чабанами.

Лікувальною справою серед козаків займалися цирульники. У 1722 році у кожному полку був цирульник, який отримував 15 крб. на рік і додатково продукти(мука, крупа, сіль) та одяг (кожух, чоботи , рукавиці). У

18ст в гетьманській резиденції були доктор медицини, лікар і аптекар. На їхнє утримання виділялося 600крб. з військової скарбниці.

У 1730році у Глухові почав працювати доктор медицини В.Є.Бок, який був завідувачем і гетьманської аптеки. Він надавав допомогу всьому населенню м.Глухова. 10травня 1737р. був виданий сенатський наказ про призначення лікарів у найбільші міста, які одержували «жалование от ратуши до 12 руб. со свободною квартирою».

Першим державним міським лікарем в Україні став відставний полковник, лікар Іоган Вінклер, призначений у Харків у 1739році.

У Києві лікар П.Віхман почав працювати лише з 1766року. До цього лікарською практикою займалися лише військові і відставні лікарі.

Значна частина козаків займалися землеробством і тваринництвом. Особливе місце в житті козаків займали «уходи», тобто землі які існували для промислів. За цими землями закріпилися *ухідчини*, які віддавали десятину заробітку старостам (отаманам), які і дбали про охорону уходів. Саме з цією метою староста канівський і черкаський князь Дмитро Вишневецький організував контингент козаків, які ходили в пониззя Дніпра і там вартували уходи від нападів татар. Ці козаки на зиму верталися додому, а навесні знову виходили. Це і спонукало Дмитра Вишневецького збудувати там фортецю.

Французький інженер Г.Боплан (1660) писав про багатство цієї місцевості: «У цих самих краях живуть олені, лані, дикі кози пасуться цілими отарами. Є також дикі кабани неймовірної величини і дикі коні, що бігають табунами по 50-60голів. В цьому краї можна надібати довго рунних баранів, з дещо короткими, але широкими хвостами трикутної форми, траплялись також барани, що сам хвіст такий важив більше 10фунтів (1 фунт=0,45359237 кг, в російських мірах 1 фунт= 0,40951241кг). Ті хвости мають звичайно, понад 10дюймів в діаметрі (1 дюйм= 2,54см).

Запорожці мали власні кінні заводи і приділяли їм особливу увагу. У деяких козаків налічувалось по 700 коней. А у полковника Афанасія Ковпака татари під час набігу забрали 7000 коней. У запорізькій січі не було козака, у якого не було б 10-20 коней. Козак звертався до свого коня як до розумної істоти, рівної з людиною. Він турбувався про коня як про саму дорогу істоту і при хворобі коня пропонував йому святкову одягу лише для того, щоб той підняв голову, розпустив по вітру широку гриву. Все це спонукало фахівців з великою відповідальністю ставитися до лікування хворих коней. Запорізькі коні славилися по всій Східній і Західній Європі.

Козаки на знак особливої поваги надсилали в дарунок кращих коней гетьманам, царям, знаті до Москви, Петербургу, Польщі. Ціни на коней були високі. Коня продавали за 8-20 крб., кобилу за 8-10, вола – за 14 крб. У 1712 році кошовий отаман Григорій Федоров продав своїх найкращих верхових коней за 70 крб.

Значну увагу козаки приділяли великій рогатій худобі. Особливого поширення набула черкаська та сіра українська породи. Серед козаків зародилися **чумаки** – перші торгівці, які започаткували ранг національних купців. Як тяглову силу вони використовували волів. Саме воли сірої української породи були найбільш пристосовані до цієї мети. Чумаки – це був особливий клас людей, шанованих простим народом за їхню чесність, хоробрість та глибоке знання географії. *Лише вони добре знали, де пролягає знаменитий Шпаків шлях, або Муровська дорога.*

Чумаки мали в кожній ватазі отамана, віз якого котився попереду; він вказував дорогу, призначав денних та нічних охоронців біля худоби і розпоряджався режимом їзди та перепочинку. Один з чумаків був кухарем, тобто кошоваром, і на його возі височіли триніжок та залізний казан – символ його звання. На отамановому возі сидів старий півень, який безпомилково будив втомлених чумаків, як тільки благословиться на світ. У ті часи чумаки з

волами могли протягом місяців терпіти знегоди, наражатися на всілякі небезпеки, труднощі, злигодні і витрати.

Перетнувши Дніпро біля Микитиноного перевозу, чумак мастив свою сорочку та інший одяг дьогтем для застереження від чуми та інших пошестей; заряджав мушкета, брав з воза списа, а на груди вішав на ремінці гаман (лядунку), в якому зберігав «печатний» квиток з казенною печаткою й підписом російського прикордонного чиновника з турецьким перекладом цього ярлика.

Чумаки розумілися на ветеринарії, були добрими лікарями для своїх волів. Вони з любов'ю доглядали їх. Утримували в чистоті, стежили, щоб не були мокрі, обчищали і витирали їм кінцівки, ратиці. У разі хвороби ходили біля них як біля вірного друга. Найчастіше воли хворіли на **ящур**. І коли захворів один віл, щоб швидше перехворіли тварини, чумаки брали з рота слину у першого хворого вола і змащували нею ясна решті. При цьому хворіли і одужували всі тварини водночас. Часом нападала на волів і **чума**. Від цієї недуги воли гинули. Як тільки помічали чумаки ознаки цієї хвороби, вилучали з валки хворого, решту тварин обкурювали смолою, ставали на карантин. Універсальними ліками були дьоготь і квас. При **сибірці хворій** тварині вливали в горло до трьох пляшок сирівцю, в якому розводили селітру та нашатирний спирт. Якщо **здувало вола**, то розтирали 500-600г старого сала, 3-4 головки часнику розводили в 2,5л молока, або відвійок і заливали. Тварина увесь час мала бути в русі до появи відрижки чи жуйки.

Тваринництво становило одну з основних статей прибутку козаків. Вирощування зернових культур часто було збитковим. Посіви піддавалися не лише впливові кліматичних умов, а й нальотів сарани (зграї сарани розтягувались на 5-6миль у довжину і 2-3мили в ширину, тобто 27 x 13,5км). Козаки утримували багато корів, створювали заводи великої рогатої худоби. Корови відзначалися високою плодючістю, їх цінували на усіх ринках Росії та Європи. Кожний козак-зимівник мав по кілька сотень, тисяч і, навіть, десятків

тисяч голів ВРХ. Деколи судові витрати козак оплачував замість грошей великою рогатою худобою.

Цінувалось у козаків і вівчарство. У деяких з них було по 4-5 тисяч овець, здебільшого волоської породи. Гурти овець козаки називали отарами, а пастухів – чабанами (татарські назви). Д.Яворницький так описував чабанів: «...Одетые в сорочки, пропитанные салом, в шаровари сделанные из телячьей кожи, обутые в постолы из свиной шкуры и опоясанные поясом с «гаманом» через плечо, со швайкою и ложкарем при боку, зиму и лето тащили за собой коши т.е. деревянные на двух колесах котыги, снаружи покрытые войлоком. В них чабаны прятали свое продовольствие, хранили воду и укривались от дурной погоды».

Саме такою в той час була людина, яка виконувала роль і пастуха, й ветеринарного фахівця нижчої категорії. У сумці його завжди були необхідні лікарські речовини, які він використовував при захворюваннях овець. «Швайку» використовували як кровопуск, або сучасний троакар, оскільки тимпанія у овець траплялася дуже часто. . «Швайка» необхідна була й для розчищення між пальцевої пазухи, яка дуже часто пошкоджувалася й забивалася сухою травою, спричиняючи кульгавість. На ремені чабана висів ще ріжок з дьогтем, а в руках була довга палиця – гирлига з гаком на кінці, якою він ловив овець.

До речі буденний вигляд козаків мало чим відрізнявся від чабанів. Ось опис козака: « куртка з телячої шкіри, бараняча шапка, сорочка вимочена в дьогті (щоб не заводились комахи). Спорядження ще доповнювалося самопалом, люлькою, запасом пороху, свинцю і тютюну». Зате у святкові дні одяг козака був розкішний: шапка – оксамитна, червонба, сива, або чорна; жупан – чистий кармазин «як огонь, що очима не зоглянеш»; штани сукняні сині, широкі; чоботи червоні; а на лядунці – або золото, або срібло; шабля вся в золоті, аж горить.

Особливо цінувалося у козаків рибальство: «Козак поза війною скотар, або рибак». Для рибного промислу у різних місцях були особливі рибні заводи, а при них курені для проживання влітку та взимку. Рибні заводи управлялися 3-4 козаками, яких називали «односумами». Вони наймали собі «тафу», або групу з 15-20 чоловік і з ранньої весни до пізньої осені займалися рибним промислом. Добре налагоджена структура рибних заводів вимагала від головного рибалки неабияких знань не лише з будови риби, а й санітарних, тобто це був санітарний ветеринарний фахівець – **іхтіолог**. Під час заготівлі риби під керівництвом старшого рибалки козаки дотримувались усіх ветеринарно-санітарних правил. Сьогодні ці правила мало змінилися: червону рибу готували за одним способом, білу – за іншим.

Пійману червону рибу насамперед потрошили при цьому жир та ікру складали в одне місце, а тушу в інше. Потім тушу вимочували в лимані: весною, коли вода холодна, впродовж доби, а влітку – протягом кількох годин. Витягнувши з води, рибу розкладали, надрізали в кількох місцях і «круто» засипали надрізи сіллю. Після просолювання «банили» (промивали холодною водою), потім в'ялили на сонці.

*Неочищену ікру, посипавши сіллю, складали в діжці шарами і на верхній шар клали вантаж. Давши певний час ікрі просолитися, виймали її окремими шарами, «банили» у воді, в'ялили на сонці доти, поки вона не тверднула. **Жир** з червоної риби вирізали шматками, або стрічками, солили й вживали з хлібом.*

***Білу рибу** потрошили і сушили на мотузках проти сонця на вітру в добру погоду протягом трьох днів, у дощову – семи днів. Намагалися не ловити рибу в безвітряну погоду, коли вона швидко висихала і робилася крихкою.*

***Риб'ячий жир і потрух** складали в одну діжку. Через кілька днів, коли потрух протухав і від нього відокремлювався жир, який не псувався, його варили. Жир, що при цьому спливав, знімали, солили й відправляли на продаж.*

Червона риба цінувалася значно дорожче, ніж біла. Червону рибу продавали поштучно, білу – «головами», тобто цілими партіями, і поділяли на чотири сорти.

1-й сорт – «крошення»: 100 рибин (судак, лящ) або 50 великих коропів.

2-й сорт – «рубанка»: 200 білих рибин, на череві цих рибин робили надрізи, тобто це означало, що дві такі рибини рівнялися одній великій.

3-й сорт – «боковня»: 500 рибин, надрізи робили на її боках.

4-й сорт – «голкова»: 1000 найдрібніших рибин (окунь, плотва). Для в'ялення її нанизували на мотузки за допомогою великих голок

Ціна за «голову» риби становила від 70коп, до одного карбованця, або робили бартерний обмін – бочку ікри міняли на бочку вина.

Козаки займалися також і **полюванням**. На великих просторах степів, особливо по берегах річок, озер, водилося багато звірів і птахів. Полювання у козаків користувалося набагато меншою повагою, ніж рибальство. Мисливців називали лисичниками, хоч вони полювали не лише на лисиць. Хутро становило предмет торгівлі, мита, дарунків та одягу. Потрібно було добре володіти знаннями щодо вичинки шкіри, фізичних властивостей шкіри різних видів тварин.

*Обробка шкур була надзвичайно складною. Так обробка **овчини** складалася з кількох операцій. Здерті шкури висушували, потім вимочували у воді в ямах-копанках. Далі уламком коси зіскрібали міздрю і знову вимочували протягом 9-12 днів у квасі, виготовленому з борошн, висівок і солі. Після вимочування шкури висушували, знизу намащували глиною і трохи змочували квасом, а потім розминали (ключували) з допомогою дерев'яного ключа. Під кінець шкури натирали крейдою і знову вичищали від міздрі, для цього її розтягували на спеціальній рамі, яку називали п'ялом.*

Птахівництво у козаків було розвинуте меншою мірою і не було предметом торгівлі та промислу.

Важливою господарською галуззю було **бджільництво**. Від нього козаки мали значну вигоду: соти вживали в їжу, з меду готували напої, з воску робили свічки як для січової церкви, так і для монастирських та приходських церков.

Щодо домашнього господарства, то більшість козаків на своїх зимівниках розводили корів, волів, коней, овець, свиней; із птиці – гусей, качок, курей.

Ветеринарна служба на Січі включала табунника, військового скотаря та чабана, яким підпорядковувалися цирульники, ковалі, кровопуски, знахарі, які обслуговували зимівники. Багато козаків розумілися на народній медицині, уміли пускати кров, виготовляти пластирі, накладати лещата при переломах. Лікарів-медиків у Січі не було, а були лише професіонали-цирульники. Козакам була відома література в галузі медицини та ветеринарії, яка в той час мала поширення на Україні. Зокрема, рукопис **«Галиново на Иппократа»**, де викладалося вчення Галена **«Про природу людини»**, **«Домострой» (1560)** – своєрідний практичний посібник, у якому був узагальнений досвід народу щодо ведення сільського господарства (землеробства, тваринництва, бджільництва). Особлива увага приділялася гігієні тварин, приміщень, використанню і зберіганню продуктів тваринного походження.

«Про кінські хвороби та лікарства до них» (1617 – 1622) і **«Збірник рецептів» (1616 – 1622)** – книжки видрукувані в друкарні Петра Бластуса Кміти (Любче). Дещо пізніше з'являються переклади слов'янською мовою Епіфанія Славинецького **«Фармакопєя о составлении лекарств» (1676)** та скороченого підручника А.Везалія **«Врачевская анатомія с латинська, от киги Андре Вессалия Брукселенска» (1658р).**

Поширеною літературою були такі переклади з латинської, французької, німецької та польської мов: **«Книга лошадиного учения»(1670)**, **«Сокровенный кабинет, или совершенный тайный конский мастер»**

(1674), «Фармакопее о составлении лекарств» (1676), «Конюший и коновал» (1677), «О строении конского domu» (1687), «Книга лекарственная о конских болезнях» (1696).

Академія наук Росії почала видавати наукові праці «Краткое описание комментариев Академии наук», у яких друкувалися праці з ветеринарії і тваринництва. У 1763 році був виданий перший посібник з ветеринарії: **«Собрание ранних наилучших наставлений и предохранительных средств от скотского падежа, поданные в пользу деревенским жителям»**. У 1789-1794р.р. Академія наук видала **«Словарь Российской Академии»**, в якому наводилися тлумачення різних термінів, в тому числі ветеринарних і зоотехнічних.

У 1685р була перекладена з польської мови книжка **«Гиппика, или наука о конях, способ натуры, предмет разных конских познаний, вскормление, учение, как разных немощей и тяжелых припадков лечения подающее Кристофа Монвида Дорогостанского»** та книжка Антуана де Плювителя **«Книга лошадиного учения»**.

Серед козаків значного поширення набули такі рукописи з ветеринарії та медицини, як **«Прохладный вертоград», «Цветник», «Травник» («О падеже конском и коровьем», «О конском лекарстве, «Предохранение рогатого скота во время заразы», «О скотских лекарствах», «О лекарстве от сапу у лошадей»)**.

Перший друкований українською мовою підручник-довідник з ветеринарії, що мав форму енциклопедії, був виданий у 1788 році у По часіві: Ленкович «Книжиця-порадник для господарства, указующая як рятувати в хворобах всяку скотину то єст: коні, воли, вівці, свині, кози...». Кількість рослин, яку використовували у народній медицині в другій половині 19ст. в Україні становила 360, а ліків тваринного походження – 103.

Запорізька Січ мала великий вплив на культурне життя не лише всієї України, а й Росії. Наприклад, формування державних організацій вет. служби у Росії розпочалося лише з 18ст., а указ Петра 1 «Завести конские заводы» почав діяти лише з 1712р.

Козаки брали участь у заснуванні Київського братства, яке стало основою Києво-Могилянської академії і центром підготовки фахівців лікувальної справи.

Київська братська школа заснована у 1615р. і в ній навчалися діти всіх станів. У 1631р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував Лаврську школу. У 1632р. ці школи об'єднуються в одну, пуд назвою **колегія** і, згодом, на честь її засновника П.Могили, вона стала називатися **Києво - Могилянською**. У ній викладалося «сім вільних наук»: trivium (граматика, піїтика і риторика) та svadrivium (арифметика, географія, філософія, музика). Наприклад, у Кембріджському університеті на початку його існування вивчали лише trivium і svadrivium, причому за опанування першим класом наук присвоювали ступінь бакалавра, а другого комплексу – магістра. Києво-Могилянська академія не могла називатися академією лише з тієї причини, що в ній не читався курс богословських наук, на що не давав згоди польський уряд.

*Адміністративна структура колегії була подібна до структури Європейських вищих учбових закладів. На чолі колегії стояв **ректор**, його першим помічником був **префект**, який стежив за навчальним процесом і поведінкою студентів. Відповідальність за поведінку студентів поза стінами колегії несли **суперінтенданти**, а також його помічники - **сеньйори, цензори** (із студентів). Учителів молодших класів називали **дидасками**, або просто **вчителями**, старших класів – **професорами**. Тих хто навчався у молодших класах, іменували **учнями**, в старших класах – **студентами**, або **спудеями**. Статус академії було надано царською грамотою в 1701році.*

В академії було 8 класів, курс навчання – 12 років.

*1 клас – **фара (аналогія)**- підготовчий. Сюди поступали діти з певним обсягом знань, в тому числі з латинської мови.*

2, 3, 4-й класи – тут учні опановували латинську, слов'янську, українську, грецьку та польську мови.

Останні чотири класи учні, після граматичних класів, починали вивчення логіки, риторики, філософії (по два роки кожний предмет) і три роки вивчали богослів'я.

*З моменту заснування школи і в подальшому в академії дотримувались суворих правил внутрішнього розпорядку і навчання. Так, учитель спостерігав за учнем не лише у школі, але й удома. Той, хто хотів віддати свого сина, або родича в науку, брав з собою 1-2 сусідів і в їх присутності підписував угоду з учителями. Наставник знайомив батька з реєстром наук у школі, викладав шкільні правила і звичаї. Кожен учень мав своє місце, хто краще вчився – сидів ближче до вчителя, хто гірше – сиділи позаду. Учні були різного стану. Бідні учні старших класів займалися **кондицією (репетиторством)** у багатих см'ях або ходили по вулицях, заробляючи гроші співами. Кількість студентів коливалась в межах 950 -1190.*

Тижневий розклад учбових годин (1799р.):

понеділок - 8 і 9 година – історія та географія;

10 і 11 година – граматики російська і латинська, поезія, риторика,

філософія і богослів'я;

14 година – 1 і 2-а част. арифметики, чиста і змішана математики;

15 і 16 година – французька мова;

17 і 18 година – німецька мова.

вівторок – 8 і 9 година – грецька мова;

10 і 11 година – граматика, риторика, філософія, богослів'я;

14 година – єврейська і польська мови, мистецтво малювання;

15 і 16 година – вище красномовство;

17 година – сільська і домашня економія;

18 година – академічне засідання для слухання авторських промов і дисертацій.

середа – 8 і 9 година – історія та географія;

10 і 11 година – граматика, поезія, риторика, філософія і богослів'я;

14 година – 1 і 2-а част. арифметики, чиста і змішана математики;

15 і 16 година – французька мова;

17 і 18 година – німецька мова.

четвер – 8 і 9 година – грецька мова;

10 і 11 година – граматика, поезія, риторика, філософія, богослів'я;

14 година – єврейська, польська мови, мистецтво малювання;

15 і 16 година – вище красномовство;

17 година – сільська і домашня економія.

п'ятниця – 8 і 9 година – історія та географія;

10 і 11 година – граматика російська і латинська, поезія, риторика, філософія і богослів'я;

14 година – 1 і 2-а част. арифметики, чиста і змішана математики;

15 і 16 година – французька мова;

17 і 18 година – німецька мова.

субота – 8 і 9 година – грецька мова;

10 і 11 година – граматика, поезія, риторика, філософія, богослів'я;

14 година – єврейська, польська мови, мистецтво малювання;

15 і 16 година – вище красномовство;

17 година – сільська і домашня економія.

Сільську і домашню економію студенти вивчали за підручником «Флоренова економія» німецькою та російською мовами. Цей підручник складався з 9-и книг. У п'яту книгу входило 19 розділів:

- 1. Про коней взагалі і про кінські заводи.*
- 2. Про конюшні й ознаки добрих коней.*
- 3. Про запуски.*
- 4. Відлучення лошат від кобил та інше.*
- 5. Чищення й догляд за кіньми.*
- 6. Про осли та ішаки.*
- 7. Про биків.*
- 8. Про корови, телята та все інше.*
- 9. Про хвороби і ліки цих тварин.*
- 10. Про вівці, а також про їх різницю і утримання.*
- 11. Стрижка овець і про їх вовну.*
- 12. Про хвороби овець та ліки для них.*
- 13. Про кози.*
- 14. Про собаки і кішки.*
- 15. Про свині.*
- 16. Про кури.*
- 17. Про гусей і качок.*

18.Про голубів.

19.Про ліки для тварин.

Восьма книга включала 28 розділів – вона знайомила студентів з різними хворобами людей та особливостями приготування порошків, мазей, сиропів, олій.

Шоста книга (10 розділів) подавала шовківництво, особливості бджільництва, види риб та їх хвороби.

До цього підручника студенти повинні були додатково опрацювати ще 111 джерел іноземними та російською мовами. Серед книг російською мовою були: «Скотський лечебник»(1764), «Руководство к познанию и врачеванию болезней»(1781), «домашній лечебник»(1766), «Общество пчел»(1722) та ін.

Слід зазначити, що в основу **курсу філософії** в академії були покладені праці Аристотеля «Історія тварин», «Про частини тварин». Курс натуральної філософії називався «Про живе тіло». **Курс фізики** (Г. Конинського 1747-1751) включав зоологію, ботаніку, анатомію, фізіологію. Знаючи єврейську мову, студенти знайомилися з профілактичними заходами з Біблії і Талмуда.

Санітарний статус синайського законодавства передбачав, наприклад заходи щодо профілактики на шкірних хвороб. Людина, що захворіла, обов'язково повинна була показатися жрецеві, який визнавав її «чистою» чи «нечистою». Він вирішував як поступати з такою людиною. Можливо її слід відправити зі стану народу. Жрецьями проводилася також ретельна експертиза продуктів тваринного походження. Зарізану тварину потрібно було обов'язково показувати жрецю.

Після закінчення шостого класу учні мали право продовжити своє навчання в інших вищих учбових закладах. Вихованців академії запрошували на навчання до Москви і Петербурга. Міністр народної освіти П.В.Завадовський так відгукнувся про випускників академії (1786) : **«Между всеми присланными в Петербург людьми наилучшими, способнейшими,**

а паче благодійними оказувались завжди навчаючі в Київській духовній академії».

У 1802-у році імператор Олександр видав указ про те, щоб у духовних навчальних закладах було викладання лікарської науки. Професором основ лікарської науки у 1802 році призначили доктора медицини, інспектора Київської лікарської управи Афанасія Масловського. В класі лікарської науки вивчали анатомію та інші частини лікарської науки. Студенти отримували добрі знання з медицини та ветеринарії. Про це свідчить той факт, що випускники академії продовжували навчання в Москві, Петербурзі та за кордоном і стали відомими професорами.

Максимович Нестор Максимович (1744-1812) – основоположник акушерства, доктор медицини. Він зробив значний внесок у ботаніку, анатомію і фізіологію. Народився він на Полтавщині, в родині священика. Десять років (1757-1768) навчався в Києво-Могилянській академії, потім продовжував навчання в Петербурзькому сухопутному госпіталі (1768-1770) та на медичному факультеті Страсбурзького університету (1770-1775). За кордоном він отримував стипендію княгині Голіциної для вивчення питань акушерства. Максимович захистив дисертацію на ступінь доктора медицини «Про печінку людини». Після повернення з-за кордону (1775) читав лекції на курсах повивальних бабок, пізніше його призначили професором «повивального мистецтва» при Петербурзькому виховному будинку. ***Він вперше читав акушерство російською мовою (до цього була німецька), заснував російську акушерську термінологію, сконструював фантом і застосовував його для навчання.*** Максимович написав і видав написав і видав більше 10 книг на різні медичні і біологічні теми: «Першооснови ботаніки»(1796), «Мистецтво повивання, або наука про бабську справу» (1784-86), «Анатомо-фізіологічний словник» (1783) російською, латинською і французькою мовою.

Самойлович Данило Самойлович (1744-1805) – доктор медицини, член 12 закордонних академій і наукових товариств, почесний член Державної медичної колегії у Петербурзі, один з фундаторів епідеміології в Росії. Народився на Чернігівщині в родині протоієрея. Після закінчення Києво-Могилянської академії вступив до школи при Петербурзькому адміралтейському генеральному госпіталі (1761-1767). Брав участь у війні з Туреччиною (1767-1774), боровся з епідемією чуми в Москві (1775). Потім був направлений на навчання у м. Лейден (Нідерланди, 1776-1780), де захистив дисертацію з питань акушерства. Подальші роки працював у Парижі і Страсбурзі.

Шумлянський Олександр Михайлович (1748-1795) – основоположник вітчизняної гістології, один з видатних гістологів свого часу, доктор медицини, професор, член-кореспондент Паризького музею мистецтв, науки і літератури. Народився на Полтавщині, в родині козака. Після навчання в Києво-Могилянській академії виявив бажання навчатися медицини. Проте бідність сім'ї стала йому на заваді. Добрі знання іноземної мови дали можливість влаштуватись перекладачем в архіві Державної колегії іноземних справ у Москві. І лише в 1773 році він вступив до медичної школи при Петербурзькому госпіталі як «волонтер» (тобто без стипендії і утримання). В 1776 році закінчив курс навчання і на стипендію Голіциної поїхав до університету у Страсбурзі (Франція, 1778-1782). Там захистив дисертацію «Про будову нирок, фізіолого-анатомічний трактат» на ступінь доктора медицини. Він провів класичне дослідження з мікроскопічної будови нирок, дані його увійшли у вітчизняну медичну та ветеринарну науку. Він також ґрунтовно вивчав акушерство (страсбурзькі клініки та професори славились на всю Європу).

Тереховський Мартин Матвійович (1740-1796) – визначний лікар і біолог 18ст. Син священика козачого полку в м. Гадяч під Полтавою. Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1763р. Потім він вступив до

Петербурзького генерального сухопутного госпіталю, який успішно закінчив у 1765р. і отримав звання лікаря. У 1770 році отримав дозвіл за власні кошти поїхати на навчання до страсбурзького університету, який він успішно закінчив і захистив дисертацію на ступінь доктора. Після повернення до Петербурга склав іспит при медичній колегії для отримання звання лікаря і дозволу на приватну практику. У 1779 році у Петербурзькому госпіталі він очолив кафедру анатомії.

Данило Самойлович дав таку характеристику Тереховському у своєму листі до членів Дижонської академії (Франція): «Тереховський – один із самих талановитих моїх співвітчизників, його таланти як викладача госпітального училища такі, що майже неможливо знайти рівного йому, а його видатні достоїнства як вченого відомі Страсбурзькому університету, який виділяв його серед багатьох інших».

Шумлянський та Тереховський стояли біля джерел зародження ветеринарної освіти. Відряджені за кордон у 1785-86рр. для ознайомлення з університетами Європи, вони представили свої проекти організації медико-хірургічної академії, а також план організації «скотоврачебного училища» при академії. У 1805р. ректор академії І.П. Франк запропонував ввести курс ветеринарії для студентів-медиків.

Шумлянський вважав, що навчання проводиться безсистемно і перевантажене багатьма непотрібними дисциплінами. Він наводив свою систему, давав класифікацію природничих і медичних наук. В основі її – фізика, хімія, мінералогія і біологічні науки, від яких через анатомію і фізіологію він поступово переходить до медичних наук – спочатку з теорії різних хвороб, а потім до практичної медицини, дієтики, терапії та хірургії.

Андрієвський Іван Самойлович (1759-1809) – доктор медицини, професор, зав. кафедри лікування тварин Московського університету. Народився на Чернігівщині в родині священика. Після закінчення повного

курсу навчання в Києво-Могилянській академії продовжував навчання на медичному факультеті Московського університету (1792-1796). У 1803 році захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. **Це була перша дисертація з паразитології в Росії.**

У 1803р. він на конференції Московського університету довів важливість організації ветеринарних училищ і показав роль ветеринарії у профілактиці загрозливих інфекцій не лише для тварин, а й для охорони здоров'я людей.

У 1805 р. професор І. С. Андрієвський вперше в Росії замість часто вживаних термінів «коновальна наука», «коновальна справа», «коновал» ввів нові терміни «ветеринарна медицина», «ветеринарна наука», «ветеринарне мистецтво», «ветеринарний лікар». Андрієвський був знавцем стародавніх мов і постійно займався перекладом творів релігійно-морального змісту з грецької та латинської мов:

- «Дієтика або наука, що дає правила надзвичайно корисні для збереження здоров'я» (1795).
- «Гігієна і попереджувальна кінська медицина» (1796).
- «Повний новий методичний лікарський порадник кінський, скотський і інших свійських тварин, як от: овець, кіз, свиней, собак, кішок і свійських птахів» (1793).
- «Коротке написання анатомії свійських тварин (1804).
- «Початкові основи медицини-ветеринарії, або лікування тварин (1805) – ця книга була рекомендована радою університету як кращий посібник для медичних факультетів.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Як організовувалась ветеринарна справа в Запорізькій Січі?
2. Хто були одними із перших фермерів в Запорізькій Січі, і яку роль вони відігравали?
3. Хто відносився до перших ветеринарних фахівців в Запорізькій Січі?
4. Яка роль чумаків в галузі ветеринарії?
5. Які відомі у світі в галузі медицини та ветеринарії випускники Києво-Могилянської академії?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Запорізька Січ – як особливий чинник світової історії. Принципи морального і фізичного виховання козаків
2. Братства - як громадські організації українського населення, що в умовах чужоземного панування створені для захисту своїх станових та національно-культурних інтересів.
3. Лікувальна справа в козацькій державі, перші державні посади ветеринарних спеціалістів.
4. Чумаки та їх знання у галузі ветеринарії.
5. Заснування Києво-Могилянської академії. Відомі у світі в галузі медицини та ветеринарії випускники академії.

Список використаних джерел

1. Вербицький П. І., Достоевський П. П., Рудик С. К., Київ, Ветінформ, 2002, с. 234.
2. Рудик С.К. З історії лікування тварин в Україні // Київ, УСГА, 1996, с. 96.
3. Рудик С.К. Становлення лікування людини і тварин // Київ, УСГА, Артек” 1996, с. 88.
4. Рудик С.К. Коротка історія лікування тварин // Київ, УСГА „Артек”, 1996, с. 54.
5. Рудик С.К. Історія ветеринарної медицини Київщини // Київ „Агро-Світ”, 2000, с. 112.
6. Станіслав Рудик Мова українських тваринників // Київ, АНВШУ, 2003, с. 98.
7. Станіслав Рудик Тварини в житті та побуті українського народу // Київ, АНВШУ, 2005, с. 92.
8. Рудик С.К. Тварини, лікувальна справа та освіта держави Запорозька Січ // Київ, Міжнародна асоціація „Козацтво”, 2006, с. 134.
9. Станіслав Рудик Моя ALMA MATER // Київ, НАУ, 2007, с. 42.

Методичні вказівки для виконання практичних та самостійних робіт з дисципліни «Вступ до фаху», для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з спеціальності 211 – «Ветеринарна медицина» /Руслан КОЛІНЧУК - Кам'янець – Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022 - 72 с.(3 ум.д.а.).

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ», вул. Шевченка 12.

м. Кам'янець – Подільський, Хмельницька область, 32000